

თურქულ-ქართული ურთიერთობები – ისტორია და თანამედროვეობა

TÜRK - GÜRCÜ İLİŞKİLERİ: TARİH VE ÇAĞDAŞLIK

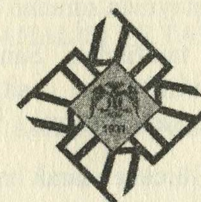
EDİTÖRLER:
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ

სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თურქეთის საისტორიო საზოგადოება
კავკასიის უნივერსიტეტების ასოციაცია

SAMTSKHE-CAVAKHETİ DEVLET ÜNİVERSİTESİ
TÜRK TARİH KURUMU
KAFKASYA ÜNİVERSİTELER BİRLİĞİ

SAMTSKHE-JAVAKHETI STATE UNIVERSITY
TURKISH HISTORICAL SOCIETY
CAUCASUS UNIVERSITY ASSOCIATION

თურქულ-ქართული ურთიერთობები – ისტორია და თანამედროვეობა

ULUSLARARASI BİLİMSEL ÇALIŞTAY
Türk-Gürcü İlişkileri: Tarih ve Çağdaşlık

INTERNATIONAL SCIENTIFIC SEMINAR
Turkish-Georgian Relations: History and Modernity

კრებულში ძირითადად წარმოდგენილია 2016 წლის 21-24 აპრილს ქალაქ ახალციხეში ჩატარებულ საერთაშორისო სამეცნიერო სემინარზე – „თურქულ-ქართული ურთიერთო-ბები (ისტორია და თანამედროვეობა)“, წაკით-ხული მოხსენებები.

საქართველოს მხრიდან საერთაშორისო სემინარში მონაწილეობას ღებულობდა სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფ-ესორები, ხოლო თურქეთის მხარე წარმოდ-გენილი იყო სხვადასხვა უნივერსიტეტის პრო-ფესურით.

სტატიები იბეჭდება ქართულ და თურქულ ენებზე.

Kitapta genellikle 21-24 Nisan 2016 tarihinde Akhltsikhe'de gerçekleştirilen "Türk-Gürcü İlişkileri: Tarih ve Çağdaşlık" Uluslararası Bilimsel Çalıştayında sunulan bildiriler yer almıştır.

Çalıştay Gürcistan tarafından Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi, Türkiye tarafından ise çeşitli üniversitelerin öğretim üyelerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir.

Bildiriler Türkçe ve Gürcüce olarak basılmıştır.

რედაქტორები: **როინ ყავრელიშვილი,** პროფესორი
იბრაჰიმ თელლიოღლუ, პროფესორი

Editörler: Prof. Dr. **İbrahim Tellioğlu**
Prof. Dr. **Roin Kavrelişvili**

ISBN: 978-605-65449-1-0

Basım Yeri: Gündüz Ofset,TRABZON
Tel: 462 321 61 00
Basım Tarihi: Ekim 2017

İçindekiler

შინაარსი

წინასიტყვაობა ÖNSÖZ

BİLİMSEL İLİŞKİLER

Türk-Gürcü ilişkileri çok eskilere dayanır. Zaman zaman ilişkilerin seyri değişse de genel olarak bakıldığında olumlu olarak yürüdüğünü söylemek mümkündür. XX. yüzyılda belirlenen devlet sınırları Türk-Gürcü ilişkilerine son veremedi. 1991'den sonra bu sınırlar sadece sembolik hal aldılar. Dünyada yeni düzen, yeni bölgesel ve uluslararası ilişkiler kurulduktan sonra Türk-Gürcü ilişkilerinin geliştirilmesi çok değerli oldu. Bunun yolu iki komşunun birbirini çok iyi tanımasından geçer. Bana göre, çalıştayımız gelecek ortak çalışmalarımıza bir temel hazırlayacak ve buna doğru atılan büyük bir adım olarak kabul edilecektir. Çalıştayımızdan anlaşıldığı kadarıyla her iki tarafın niyeti, Akhaltsikhe'de başlattığımız işin devam ettirilmesi ve benzeri etkinliklere gerek Türkiye'den, gerekse Gürcistan'dan daha fazla bilim adamının katılmasıdır.

Bu kitap ilk kez düzenlenen Türk-Gürcü ilişkileri üzerine yapılan çalıştayın bildiri kitabıdır. Çalıştayımıza Türkiye'yi temsilen Ondokuz Mayıs, Sakarya, İnönü, Atatürk ve Ardahan Üniversitelerinden gelen bilim adamları katıldılar. Organizasyon komitesinin kararına göre ele alınan her tarihi dönem için her iki taraftan birer bildiri hazırlandı. Sunulan bildirilerin konuları çok çeşitli ve ilgi çekici idi. Bildiriler Türkiye ve Gürcistan topraklarında eski çağ kültürlerini, Selçuklu-Gürcü İlişkilerini, son dönem Türk-Gürcü ilişkilerini, Türk-Gürcü dil ilişkilerini, Etnoğrafya konularını, Türkiye'de Gürcistan Tarihi ile Türk-Gürcü İlişkileri üzerine yapılan çalışmaların değerlendirilmesini, Gürcistan'da Türkiye Tarihi ile Türk-Gürcü ilişkileri üzerine yapılan çalışmaların tanıtmasını kapsıyordu.

Çalıştayımız üç ayrı oturum halınde yapıldı. Meslektaşlar arasında yapılan soru-cevap kısmında tarafları ilgilendiren konular ele alındı. Buradan anlaşılana göre, gerek misafirler, gerekse ev sahipleri birbirinin tarihlerini çok iyi biliyorlardı. Bir çok konu üzerine ileri sürülen düşünceler örtüştü, tartışılan konular da oldu, sorular verildi ve cevaplar alındı.

Değerlendirme toplantısı planlandığından da fazla sürdü ve verimli sonuçlandı. Bilim adamları tarafından ortak bilimsel çalışmalara öncelik

İLKÇAĞDA TÜRKİYE-GÜRCİSTAN COĞRAFYASINDA GÖRÜLEN KÜLTÜRLER

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN
Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi ERZURUM

ÖZ

Kuzeydoğu Anadolu coğrafyasının devamı niteliğinde olan Gürcistan coğrafyası, Kafkaslar ile Anadolu arasında eskiçağlardan itibaren çok önemli bir köprü olmuştur. Bununla beraber M. Ö. 3250-1750 yılları arasında Kura-Aras Kültürü olarak ya da Erken Transkafkasya Kültürü olarak adlandırılan bu kültürün Kuzeydoğu Anadolu-Gürcistan topraklarında ortaya çıkması bu bölgelerin eskiçağdaki önemini daha çok arttırmıştır. Karaz kültürü, doğuda Trans-Kafkasya'dan İran Azerbaycan'ındaki Urmiye Gölüne, batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde Kahramanmaraş ile Amik ovasından Filistin'e ve kuzeyde Karadeniz dağlarına kadar yayılarak, Geç Kalkolitik ve ilk Tunç çağı boyunca varlığını önemli bir kültürdür. Gürcistan coğrafyası M. Ö. 13-9 yüzyıllarda Doğu Anadolu ve Kafkaslar 'da büyük bir devlet kurmak isteyen Urartular için de çok önemli olmuştur. Bugünkü Van Gölü merkezli kurulan ve en güçlü döneminde egemenlik alanını kuzeyde bugünkü Kars-Ardahan bölgelerine kadar ulaştırdığı bilinen Urartu krallığına ait bir yazıtta (II. Sarduri M.Ö. 764), II. Sarduri'nin seferleri anlatılırken kuzeydeki "Kulha" isimli bir ülkeden ve "Kulha" halkından bahsedilir. Bahsi geçen bu ülke antik batılı kaynaklarda da ismi benzer şekilde geçen Doğu Karadeniz'deki "Kulha" krallığıdır. Söz konusu kitabede II. Sarduri tarafından istila edilen Kulhalıların İldamuşa isimli krallık şehrinden söz edilir. Bu bildiride Gürcistan ve Kuzeydoğu Anadolu'da ortaya çıkan erken kültürlerin birbirleri ile olan ilişkisi ve Urartu döneminde bölgenin durumu Arkeolojik ve yazılı kaynaklar ışığında ortaya konacaktır

Anahtar Kelimeler: Kuzeydoğu Anadolu, Gürcistan, Karaz, Urartu, Kulha

CULTURES SEEN AT FIRST AGE IN TURKEY - GEORGIA GEOGRAPHY

Prof. ALPASLAN CEYLAN
Ataturk University Faculty Humanities and Social Sciences Department of History, Erzurum.

ABSTRACT

Georgia geography which is the continuum of the North Anatolian geography has been an important bridge between Caucasia and Anatolia since old ages. In addition to the previous information, the culture which was known as Kura – Aras or Proto Transcaucaisa culture existed in this (North-East Anatolia – Georgia) region B.C. 3250-1750 and that increased the importance of the area at old ages. Karaz Culture, which was expanded from Trans-caucasia to Urmiya lake in Iran Azerbaijan in the East, from Divrigi-Kangal district to Malatya- Elazıg district in the west, Amik Plateau Kahramanmaras to Palestine in the south, to Blacksea mountains in the north, was an important culture during the late chalcolithic age and first bronze age. Georgian geography was very important for the Urartus who wanted to establish a big state between B.C. 13-9th centuries. On a superscribe which belongs to Urartu Kingdom known to be established around Lake Van and expanded to Kars - Ardahan region at their strongest times, it is mentioned about ''KULHA'' kingdom and people in the north while telling II. Sarduris (B.C. 764) campaigns. That country is the one mentioned at the ancient western sources as''KULHA'' kingdom at the Eastern Black sea Region. In that superscribe it is mentioned about the kingdom city of KULHA named ''ILDAMUSHA'' which was invaded by II. Sarduri. In this notice; the relationship between early cultures existed in the Northeast Anatolia and Georgia will be shown as well as the situation of the region in the Urartu era in the light of archaeological and written sources.

Key Words: Northeast Anatolia, Georgia, Karaz, Urartian, Kulha.

ადრეული საუკუნეების კულტურები საქართველოსა და თურქეთის ტერიტორიაზე

პროფესორი ალფასლან ჯეილანი,
ათათურქის უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ისტორიის განყოფილების ანტიკური პერიოდის ისტორიის მიმართულების პროფესორი, ერზრუმი.

საქართველო გეოგრაფიულად ჩრდილო-აღმოსავლეთი ანატოლიის გაგრძელებას წარმოადგენს. ეს ქვეყანა ადრეული საუკუნეებიდან მოყოლებული არის მნიშვნელოვანი ხიდი კავკასიასა და ანატოლიას შორის. ნატოლია-საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული და ძვ. წ. 3250-1750 წლებით დათარიღებული ადრეული ტრანსკავკასიური ანუ ცნობილი მტკვარ-არაქსის კულტურა ადრეული საუკუნეების ისტორიის შესწავლის მხრივ აღნიშნული რეგიონის მნიშვნელობას კიდევ უფრო ზრდის. ყარაზის კულტურა, რომელიც ვრცელდებოდა აღმოსავლეთით – ტრანს-კავკასიიდან ირანის აზერბაიჯანის ურმიის ტბამდე, დასავლეთით – დივრიგი-კანგალის რეგიონიდან მალათია-ელიაზიღამდე, სამხრეთით – ქაჰრამანმარაშის და ამიქის ზეგნიდან პალესტინასა და ჩრდილოეთით – შავი ზღვის მთებამდე, ენეოლითური და ადრეული ბრინჯაოს ხანის მნიშვნელოვან კულტურას წარმოადგენს. საქართველოს ტერიტორია ასევე, მნიშვნელოვანი იყო ურარტუელებისთვის, რომლებიც ძვ. წ. 13-9 საუკუნეებში ცდილობდნენ, შეექმნათ დიდი სახელმწიფო აღმოსავლეთ ანატოლიასა და კავკასიაში. დღევანდელი ვანის ტბის გარშემო ჩამოყალიბებულ ურარტუს სამეფოს, რომლის ძლიერების ხანაშიც მისმა საზღვრებმა ჩრდილოეთით დღევანდელი ყარსი-არდაჰანის საზღვრებამდე მოაღწია. ურარტუელთა ერთ ეპიგრაფიკულ ძეგლში (სარდურ II, 764), მოთხრობილია სარდურ II-ის ლაშქრობების შესახებ. აქ მოხსენიებულია „კულხა“ და „კულხები“. ეს ქვეყანა და ანტიკურ დასავლურ წყაროებში მსგავსი სახელით მოხსენიებული „კოლხეთის“ სამეფო ერთი და იგივეა და იგი მდებარეობდა აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. აღნიშნულ ეპიგრაფიკულ წყაროში საუბარია სარდურ II-ის მიერ

კოლხეთის სამეფო ქალაქ ილდამუშზე თავდასხმის შესახებ. სტატიაში ამ რეგიონში მოკვლეული ურარტუს ხანის არქეოლოგიურ მასალასა და წერილობითი ძეგლებზე დაყრდნობით, განხილულია საქართველოსა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის ადრეულ კულტურებს შორის არსებული ურთიერთობები.

საკვანძო სიტყვები: ჩრდილო-აღმოსავლეთი ანატოლია, საქართველო, ყარაზი, ურარტუ, კოლხა.

Tarih boyunca Kura ve Aras nehirleri arasında kalan bölge, oldukça çeşitli ve yarı çöl şeklinde, bozkırlar, ovalar, dağ eteklerindeki tepeler, dağ platoları ve yüksek dağ kuşakları şeklinde sıralanan coğrafi etmenlerden oluşur. Bu bölgeye Kafkasya'nın Güney etekleri de denir[1]. Bu coğrafi alanın Türkiye topraklarındaki uzantısı olan Ardahan ilinin topoğrafik yapısı genel olarak, yükseltisi 1800-2200 m.ler arasında değişen Ardahan platosu ve ovalık alanlar, platoluk alan üzerinde yükselen ve 3200 m.'ye yaklaşan yükseltileri ile dağlar ve platoluk alanlar ile dağlık alanlar arasında gömülmüş akarsulardan oluşmaktadır. Bu bölgenin kuzeydoğusunda Türkgözü mevkiinde Türkiye-Gürcistan sınırı uzanır.

Doğal kaynaklar bakımından Güney Kafkasya, iklim, çevre ve özellikle hidrolik ağ bakımından oldukça zengindi. Bu durum Antikçağdan beri insan yoğunluğunun artmasına sebep olmuştur.Güney Kafkasya'nın coğrafi çevre ve biyosferi insan yaşamı ve yaşam alanına adaptasyonun detaylarını belirlemede kullanılır.

Eskiçağ insanının yaşamında çevresel faktörler, onların yaşamlarında belirleyici unsur olmuştur.Bu çevresel faktörler, bölge toplumlarında Çiftçiler ve göçebeler olarak farklı algıların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çiftçi popülasyonu için araziyi kuşatma genellikle konut, yerleşim alanları,ekili alanlar ve toprakların olduğu yaşam alanı ile sınırlıydı.Bu alanların dışı onlar için bilinmeyen ve yabancı bir dünyaydı. Başka bir açıdan göçebeler için boşluk sınırsızdı,onlar fetheder, yokeder ve hemen yeni bir yağmaya yönelirlerdi.

---

[1] Shanshashvili-Narimanishvili, 2014: 245 vd.

Bildirimize konu olan Ardahan-Kars-Çıldır Platosu 'nun da içinde bulunmuş olduğu Güney Kafkasya'nın Eskiçağ Kültürleri oldukça çeşitlilik göstermektedir. M.Ö. 7. binyılda Güney Kafkasya'da Marneuli, Mili, Karabağ ve Mughan vadilerine yayılmış olan ve Shulaveri-Shomu kültürü denilen bu kültür, bölgedeki en eski köy(yerleşim) biçimi özelliği göstermektedir[2]. Bu yerleşim biçiminin özelliği evlerin tek bir plan çerçevesinde çoğunlukla dal ve çubuklar ile örülmüş ve çamurla kaplı dam şeklinde yapılmış olması idi. Bu dönemde köyler bir plana göre tek bir proje halinde inşa edilirdi ve ağırlıkla dal ve çubuklarla örülerek yapılmış, çamurla kaplı dairesel yapılardan olurlardı. Daire şekline planlanan köy bir tepede konumlanırdı bu da dairesel planlanan alan ve tamamlayıcı binalar ile tutarlılık sağlıyordu. İçinde yaşam olan binaların nerdeyse tamamının zemininde oval biçiminde bir ocak bulunurdu.

GeçKalkolitik (MÖ 3500/3300- 3000) ve İlk Tunç Çağı'nda (MÖ 3250-1750) Erzurum-Ardahan-Kars Platosu ile beraber, Doğu Anadolu'nun diğer yüksek kesimlerinde hayvancılık yapan konar-göçer Transkafkasya kökenli topluluklar bulunmakta idi. Bu toplulukların, Eski Tunç Çağı II'nin sonlarına doğru, Doğu Anadolu'nun mevcut topraklarının hayvan potansiyelini karşılayamaması sonucu, Fırat'ı takip ederek Amik Ovası üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılma gösterdikleri ifade edilir. Bu konu hakkında farklı görüşler vardır[3]. Özellikle Kelly-Buccellati[4] önceleri, Erken Transkafkasya Kültürü adını verdiği bu kültürün keramik özelliklerinden dolayı sadece Filistin-Suriye etrafında olduğunu ifade etmiştir. Fakat bu tür keramik özelliklerinin daha yaygın bir biçimde Doğu Anadolu'da olduğu görülmüştür[5]. Bu keramik türünün özelliği siyah dış, kahverengi veya kırmızı iç renk özelliği taşımaktadır.

Erzurum yakınlarındaki Karaz Höyük'ten adını alan bu kültürün Hurri Kültürü ile olan yakınlığı önemlidir. Bazı bilim adamları, MÖ III. binin ikinci yarısında ortaya çıkan Hurrilerin, Doğu Anadolu'nun

---

[2] Japaridze, 2006: 265

[3] Burney-Lang, 1971: 1 vdd.; Alpman, 1981: 283 vd.; Pehlivan, 1984: 43 vd.; Memiş, 2007: 32 vd.

[4] Kelly-Buccellatti, 1974: 10.

[5] Pehlivan, 1990: 168-176; Palumbi, 2003: 81 vd.;Sagona/Zimansky, 2015: 147.

Neolitik ve Kalkolitik kültürlerinin de sahibi olduklarını iddia etmektedirler. MÖ II. binyılda Ön Asya tarihinde birçok coğrafyada görülen Hurrilerin anayurtlarının Transkafkasya'da olduğu, daha sonra MÖ III. bin yıl ortalarında güneye doğru göç ettikleri bilim dünyasında ağırlık kazanan bir görüştür[6].

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin dağlık durumu ve Kafkaslar ile olan coğrafi birlikteliği, bu bölgelerde yaşayan konar-göçer halkların M.Ö. II. Binyıldan itibaren iç ve dış şartların da etkisi ile yeni siyasi oluşumlar içine girmişlerdir.

M.Ö. XIII. Yüzyıldan sonra "M.Ö. 13. yüzyılda, Van Gölü'nü çevreleyen bölgelerde teşekkül etmiş olan **"URUATRİ KONFEDERASYONU"** güneyden gelen Assur tehlikesine karşı birleşen Hurri-Urartu kökenli toplumların ve bunları kapsayan **"FEODAL BEYLİKLER"** in büyük bir **POLİTİK-ETNİK** ve **KÜLTÜREL** organizasyonunu yansıtmaktadır. Adı geçen birlik, aynı **ETNİK KÖKENLİ "NAİRİ KONFEDERASYONU"** ile birlikte, gelecekteki **"URARTU DEVLETİ"** nin temelini teşkil edecektir."[7] Güçlü Assur Devleti'ne karşı olarak ortaya çıkan ve bir bütünlük içinde hareket eden bu feodal güçler, Assur kralı Tukulti Ninurta I. (MÖ 1244-1208) zamanında "Nairi Ülkeleri" olarak isimlendirilmiştir. Assur kralı Tighlat Pile-ser I (MÖ 1115-1077), saltanatının ilk yıllarında bu beylikler ile savaştığını ve 23 kralı esir aldığını söyler. Savaşın meydana geldiği Muş'un Bulanık Ovası, Yoncalı mevkiinde, Assur kralının zaferini belgeleyen bir yazıtta, "***Tumme'den Daiaeni'ye kadar uzanan toprakların zapt edildiği ve Büyük Deniz'e kadar*"** gidildiği ifade edilmektedir[8]

Ardahan ve yöresinin Nairi toprakları içerisinde kaldığına dair ne Asur kayıtlarında bir bilgi ne de bilim adamlarının bir önerisi bulunmamaktadır. Bununla birlikte bölgede yapmış olduğumuz yüzey

---

[6] Karaz Kültürünün terminolojisi ve yayılım alanları hakkında geniş bilgi için bak; Burney, 1958: 165 vdd.; Koşay-Turfan, 1959: 349 vd.; Piotrovskii, 1962: 7; Dzhaparidze, 1964: 4 vd.; Dyson, 1968: 14 vd.; Arsebük 1974: 1 vdd.; Arsebük 1979: 81 vd.; Pehlivan, 1984: 34 vdd.; Bingöl 2003: 115-133.

[7] Piotrovskii, 1969: 43; Tarhan, 1978: 1 vdd.; Tarhan 1984: 179-203; Çilingiroğlu, 1997, 18.

[8] Luckenbill, 1968: 270; Salvini, 1967: 52 vd.

araştırmasında Erken Demir Çağı'na ait yerleşme tespit etmiştik. Çıldır'ın Akçakale Köyü'nün yaylasına giden yolun 2 km. kuzeyinde, Akçakale Köyü'nün 5 km. kuzeydoğusunda yer alan Topyolu Nekropolü Erken Demir Çağ merkezidir[9]. Ayrıca Kars bölgesinde Ani antik ören yeri ve kalesinde Erken Demir Çağı buluntularına rastlanmıştır[10]. Bölgede yapılacak yeni araştırmalar neticesinde, Erken Demir Çağ'a tarihlendirilecek arkeolojik merkezlerin sayısının artacağına şüphe duymamaktayız.

Urartu krallarından Menua ve I. Argişti dönemlerindeki yazıtlarda Diauehi olarak isim-lendirilen ülke, Assur kaynaklarındaki Daya(e)ni ile benzeşir. İki kaynakta da benzer isimlerle bahsi geçen ülkenin sınırlarını, Fırat Nehri'nin doğduğu alan (Dumlu Dağları ve civarı) ile Çoruh-Kelkit Vadisi arasında kalan topraklar oluşturmaktadır. Erzincan-Tercan arası ve Tercan-Erzurum arası bölgelerin de bu yerel krallığın etkisi altında kaldığını söyleyen bilim adamları konu hakkında farklı görüşler bildirmişlerdir[11]. Erzincan'ın Daya(e)ni-Diauehi'nin sınırlana dâhil olup olmadığı konusunda farklı görüşleri bir araya getiren M. Pehlivan, Diauehi'nin sınırlarını Sarıkamış ile Aşkale arasına yerleştirir. En geniş topraklarının ise, kuzeyde Çoruh Vadisi, güneyde Erzincan-Varto arasına çizilecek sahanın içerisinde kaldığı görüşündedir[12] Bu görüşe katılmakla birlikte biz, Diauehi'nin sınırlarının Tercan-Sarıkamış arasında kalan topraklar olduğu kanaatindeyiz[13]. Sarıkamış ve Ardahan'ın coğrafi yakınlığı dikkate alındığında bu bölgenin de Diauehi sınırları içinde kaldığını biliyoruz.

Orta Demir Çağı'nda, Doğu Anadolu'da güçlü düşman Asur Devleti'ne karşı bir birlikteliğin kurulduğu görülür. Uruatri-Nairi feodal beyliklerinin Doğu Anadolu'nun Erken Demir Çağı sakinleri olduğu bilinmektedir[14]. Asur Devleti'ne karşı birlikteliği oluşturanlar hiç şüphesiz bu beyliklerdir. Feodal yapının güçlü devlet karşısında

---

[9] Bingöl, 2003: 170 vd.; Ceylan, 2015: 1 vdd.

[10] Belli, 2007: 76 vd.; Sagona, 2006:11 vd.

[11] Meyer, 1954: 379; Burney, 1966: 59 vd.

[12] Pehlivan, 1991: 31 vd.

[13] Ceylan, 2015: 488; Ceylan, 2017: Baskıda.

[14] Nairi ve Uru(a)tri adları Doğu Anadolu yaylasının en önemli Hurri ve Erken Urartu gruplaşmaları için kullanılmıştır. Bak. Salvini, 2006: 33.

çaresizliğini görmeleri, Urartu Devleti'nin kuruluşundaki en önemli etkendir. Bugün kullandığımız Urartu adını onlara verenler Asurlulardır. Bu ad Kitab-ı Mukaddes'te var olan Ararat adıyla aynıdır. İbranicede sesli harflerin yazılmaması nedeniyle *"rrt"*yazımına çok daha sonra sesli harfler eklendiğinde asıl okunuşu bilinmemektedir. Günümüzde de Asurlular'ın vermiş olduğu "Urartu" adı kullanılmaktadır. Urartular kendilerini ***"Biainili"***olarak tanımlamaktadırlar[15].

Urartu Krallığı'nın bölgemizle ilgilenmesi ise Kral **Menua** (M.Ö. 810-786) dönemidir. Urartu Krallığı, **İşpuini-Menua** ortak krallığı döneminde, merkezi devlet yapısını geliştirmiştir. Bölgemizde Urartu kralı Menua döneminden kalma yazıtlar şunlardır: Erzurum Pasinler'de **Hasankale Yazıtı**[16], Horasan bölgesinde **Delibaba Yazıtı**[17] ve **Yazılıtaş Yazıtı**[18], Sarıkamış bölgesinde **Süngütaş (Zivin)**[19] yazıtıdır.

Kral Menua'yı Kuzeydoğu Anadolu'ya ve Kafkaslara sevk eden neden bölgenin madenleri ile büyük ve küçükbaş hayvan zenginliğidir. Maden açısından altın, gümüş, bakır madenleri ile kaya tuzu bölgeyi cazip kılmaktadır[20].

Urartu Krallığı'nın kuzey seferlerine baktığımızda karşımıza çıkan en güçlü siyasi yapı Diauehi'dir. Urartu krallarından **Menua** (M.Ö. 810-786) bölgeye akınlar yapmıştır. Erzurum'un Yazılıtaş Köyü'ndeki yazıt

---

15 Erzen, 1992: 27; Salvini, 2006: 1 vdd.

16 Saulcy, 1853: tab. 2; Sayce, 1882: no. 35; Alişan, 1890: 26; Sandalgian, 1900: no. 62; Belck, 1901: 452 vd.; Lehmann-Haupt, 1928-35: no. 60 vd.; König, 1955-57: no. 44; Melikişvili, 1960: no. 69; Payne, 2006: 89.

17 Lehmann-Haupt, 1928-35: no. 59; König, 1955-57: no. 43; Melikişvili, 1960: no. 68; Sembastians, 1910: 192; Marr, 1917: 125 vd.; Ceylan, 2005: 26; Payne, 2006: 89.

18 Schulz, 1840: no. 42; Mordtmann, 1872: no. 24; Robert, 1876: 121 vdd.; Sayce, 1882: no. 30; Sayce, 1888: 10; Sayce, 1893: 25 vd.; Alişan, 1890: 539; Sandalgian, 1900: no. 5; Lehmann-Haupt, 1928-35: no. 27; König, 1955-57: no. 23; Melikişvili, 1960: no. 36; Ceylan, 2002: 14 vd.; Ceylan, 2005: 26; Payne, 2006: 69.

19 Meşçaninov, 1931: 69 vd.; Meşçaninov, 1933: 407 vd.; Tseretheli, 1939: no. 10; König, 1955-57: no. 24; Melikişvili, 1960: no. 37; Ceylan, 2001: 64; Ceylan, 2005: 26; Payne, 2006: 70.

20 Mansel, 1945: 129 vd.; Ryan, 1960: 1 vdd.; Piotrovskii, 1969: 115; Belli, 2000: 371 vd.

Menua'nın bölgeye yaptığı seferin ayrıntılarını bize sunmaktadır. Erzurum'un Yazılıtaş Köyü'nde, kayalık üzerinde yer alan yazıtta şu ifadeler yer almaktadır[21]:

"Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İšpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Šašili'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Šešetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha Kenti'ni.... Menua der ki, Diauehi'nin kralı Utupuršini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki;.... Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi Kenti'nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba, Tanrı Šivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin."

Yazıtta, Diauehi'nin ele geçirildiği, başkentleri Šašilu ele geçirilmiş kral Utupuršini vergi vermek şartı ile serbest bırakılmıştır. Diauehi Krallığı artık vasal bir krallığa dönüşmüştür[22].

Urartu kralı Menua yine Kuzeydoğu Anadolu'daki diğer bir yazıtında Diauehi'nin başkenti Šašilu'yu ele geçirdiğini ifade etmektedir. Kars'ın Sarıkamış ilçesi Süngütaş Köyü'nde bulunan yazıt şöyledir[23]:

... Minua der ki: Šašilu Şehri'ni ele geçirdim. Bu steli bana efendi olan tanrı Haldi'ye diktirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İšpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Tušpa Şehri'nin kahramanıdır.

---

21 Lehmann-Haupt, 1928-1935: no. 27; Tseretheli, 1939: no. 10-11, lev. 18-19, res. 32-35; König, 1955-57: no. 23; Melikişvili, 1960: no. 36; Ceylan, 2002: 14-15.

22 Pehlivan, 1991: 33 vd.; Ceylan, 2017: Baskıda.

23 Meşçaninov, 1931: 69 vd.; Meşçaninov, 1933: 407 vd.; Tseretheli, 1939: no. 10-11; König, 1955-57: no. 24; Melikişvili, 1960: no. 37; Payne, 2006: 70.

Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...

Menua'nın kuzeye yaptığı seferinde yazdırdığı kitabelerden biri de Delibaba (Velibaba) Yazıtı'dır[24]:

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İšpuini oğlu Minua bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İšpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır.

Urartu kralı, yazıtın bulunduğu yerde bir kale yaptırdığını belirtmektedir[25]. Bu kale Menua'nın kuzey seferleri sırasında kullandığı geçitlerden biri olan Tahir Geçidi üzerinde kurulmuştur. Kale, Urartu ordularının geçişleri sırasında saldırıya uğramamasını sağladığı gibi, dönüşlerini de koruma altına almıştır. Delibaba gibi kaleler Urartu kralının strateji dehasını ortaya koymaktadır. Menua'nın, benzer bir kaleyi de Pasinler'e (Hasankale) yaptırmış olduğunu Hasankale Yazıtı'ndan öğrenmekteyiz[26]. Kaleler, "Geçit Ülkeleri (^{KUR}KA-SİE) olarak adlandırılan topraklara yapılarak, Urartu Devleti'nin gücüne güç katmıştır[27].

Urartu Devleti, Argišti döneminde altın çağını yaşamıştır. Ülkenin sınırları batıda Erzincan'a, Fırat Nehri'ne ve Toroslar'a; doğuda Hazar Denizi yakınlarına, güneydoğuda Urmiye Gölü'ne, kuzeyde ise Ermenistan ve Güney Gürcistan'a kadar genişlemiştir[28].

---

24 Sembastians, 1910: 192; Marr, 1917: 125 vd.; Lehmann-Haupt, 1928-35: no. 59; König, 1955-57: no. 43.; Melikişvili, 1960: no. 68.

25 Kalenin yeri tarafımızdan tespit edilmiştir. Kale taşları Ortaçağ'da yapılan yerleşim ve kilise yapımında kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Delibaba Yazıtı da bu kilisenin duvarında kullanılmıştır. Ancak günümüzde bu yerleşim yeri de ortada yoktur. Kaleden geriye ise yalnızca kaya basamaklı su tüneli kalmıştır. Geniş bilgi için bak. Ceylan 2005: 26; Ceylan 2015: 158.

26 Lehmann-Haupt, 1928-35: no. 60, 61, tab. 23; Melikişvili, 1960: no. 69; König, 1955-57: no: 44; Saulcy, 1853: tab. 2; Sayce, 1882: no. 35; Alişan, 1890: 26; Sandalgian, 1900: no. 62; Belck, 1901: 452-522; Payne, 2006: 89 vd.; Özgül, 2011: 129 vd.; Günaşdı, 2016: 121.

27 Pehlivan, 1991: 32; Ceylan, 2015: 577; Ceylan, 2017: (Baskıda).

28 Belli, 1982: 159 vd.; Erzen, 1992: 30 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 66 vd.

Argišti, Aras Vadisi bölgesini önemsemiş, bölgeyi egemenliği altına almak için Aras Vadisi ve Gökçe Göl (Sevan Gölü) çevresine seferler düzenlemiştir. Urartu kralı, kuzeyde Aras Vadisi, Iğdır ve Ağrı Ovaları'nın ekonomik zenginliklerinden faydalanmak ve kalıcı olabilmek için şehirler kurmuştur. Erebuni (Arin-Bert)[29] ve Argištihinili (Armavir)[30] şehirleri en önemlileridir. Erebuni şehrinin, Urartu Krallığı'nın Kafkas ötesinde askeri ve yönetim merkezi olarak kurulduğu anlaşılmaktadır. Aras Nehri'nden bölgeye su getirebilmek için kanallar açılmış, sulanan araziler üzerine bağlar ve bahçeler kurulmuştur. Verimsiz araziler, verimli hale dönüştürülmüş, meralar tarla haline getirilmiştir[31].

Bildirimize konu olan bölgedeki Hanak/Ortakent Yazıtı'nın ortaya çıkması Urartu kralının bölgedeki faaliyetlerini daha iyi anlamamızı sağlamıştır. ***Dinçol'lar*** tarafından yayınlanan yazıt şöyledir[32]:

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi ve ...de ele geçirdi. (Onları) Argišti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. ... Minua oğlu Argišti sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argišti der ki: Tariu Ülkesi'ni ele geçirdim, ... Huša Ülkesi'ne kadar ve Bia Ülkesi'ne kadar ilerledim ve Ašqalaşi Ülkesi'ne gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argišti der ki: Diauehi Ülkesi'nin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi(?). Ahuria Şehri ...dışarıya attım. ... Qu [ ]uni Şehri'ni ... Orada 72.080 besili büyükbaş hayvan, 7.000 ...11 ... Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim ve 50 şehir yaktım. Minua oğlu Argišti, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı, Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. Her kim bu steli tahrip ederse tanrı Haldi ve tanrı Quera (onu) güneş ışığından yoksun etsinler.

---

29 Şehir, Ermenistan'ın başkenti Erivan'ın dışında bulunan Arin-bert tepesinin yakınında kurulmuştur. Piotrovskii, 1967; Oganesjan, 1960: 3, 289 vd.; Azarpay, 1968: 43 vd.; Kleiss-Hauptmann, 1976: 26; Salvini, 2011: 91.

30 Ermenistan sınırında, Aras Nehri'nin hemen kuzeyinde Pambakashat'ın doğusunda bulunan Armavir'de yer alan bir tepe, Armavir-Blur olarak lokalize edilmiştir. Oganesjan, 1961: 1 vdd.; Piotrovskii-Oganesjan, 1962: 291 vd.; Barnett, 1963: 163 vd.; Piotrovskii, 1967; Kleiss-Hauptmann, 1976: 25.

31 Arutyunyan, 1966: 90 vd.; Burney, 1972: 182; Bingöl, 2003: 118.

32 Dinçol-Dinçol, 1992: 109 vd.; Payne, 2006: 185 vd.

Hanak Yazıtı'nda Kral Argišti Tariu ülkesini ele geçirmiş olduğunu belirtmektedir. Argišti'nin bu seferindeki en önemli amacı, Tariu ülkesini ele geçirmek olduğunu söyleyebiliriz. Tariu ülkesi dışında Huşa ülkesi, Bia ülkesive *Ašqalaši* ülkesinin adları yazıtta ifade edilmektedir. Urartular, Diauehi sınırları içerisinde yer alan Ahuria ve... Qu[ ]uni ele geçirmişlerdir. Bu seferden 72.080 büyükbaş hayvan ile rakamsal olarak verilen ancak ne olduğu yazıttaki kırıklardan dolayı anlaşılamayan ganimetler elde edilmiştir. Argišti, Hanak Yazıtı'nda bahsedilen kuzey seferi sırasında 6 kale ve 50 şehri ele geçirmiş ve tahrip etmiştir.

Argišti'nin kuzeye yapmış olduğu iki seferden sonra krallığının on dokuzuncu yılında Diauehi'ye karşı bir sefer daha düzenlediği ileri sürülmüştür[33]. Urartu kralının yapmış olduğu sefer ve sonuçları hakkında ne yazık ki bize bilgi sunacak herhangi veri bulunmamaktadır.

Bölge açısından önem taşıyan diğer bir yazıt ise Sarıkamış Yazıtı'dır. Kral Argišti'nin Kuzeydoğu Anadolu ve Transkafkasya'ya yapmış olduğu seferler hakkında bilgi sahibi olduğumuz bir yazıttır. Çok tahrip olan yazıttan anladığımıza göre *Argišti* Qa[ ] şehrini ele geçirmiştir. Qa[ ] şehrini yakıp yıktıktan sonra esirler alınmıştır. Sarıkamış yazıtında şu ifadeler yer almaktadır[34]:

...Ahuriani şehrini, Aštu şehrinin (?) bölgesini ele geçirdim. ...tahıl deposu (?) tüm (?) Aštuhini şehri için... Etiuni Ülkesi'ni (?) tamamen ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler ...Argišti der ki: Tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Šivini (ve bütün) tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler... püskürttüm. Qa[ ] Şehri'ne kadar... kovaladım... orada... yüz... 20... yüz... yaktım. X yüz 50... kadın. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. Argišti der ki: Her kim bu steli tahrip ederse veya her kim suç işlerse, tanrı Haldi, tanrı Teišeba ve tanrı Šivini (onu) güneş ışığından yoksun etsinler...

Kral Argišti'den sonra Urartu tahtına oğlu Sarduri II (M.Ö. 764-735) geçmiştir. Sarduri zamanında Ön Asya'nın güçlü ülkesi Asur zayıflamış, iç işlerindeki isyanlar ve taht kavgaları baş göstermiştir. Bu

---

[33] Melikişvili, 1960: 128 AI; Ceylan, N. 2015: 125; Ceylan, 2017: (Baskıda).

[34] Melikişvili, 1960: no. 130; König, 1955-57: no. 89; Nikolskii, 1893; Sayce, 1894: no. 84; Nikolskii, 1896: no. 21; Sandalgian, 1900: no. 23; Tseretheli, 1939: no. 18; Ceylan, 2001: 42 vd.; Payne, 2006: 182.

durumdan istifade eden Sarduri, Urartu Devleti'ni gücünün zirvesine çıkarmıştır. Sarduri, Urartu Krallığı'nın sınırlarını kuzeyde Doğu Karadeniz Dağları'nın güney eteklerine, kuzeydoğuda Gürcistan'ın güney toprakları ile Ermenistan'da Gökçe (Sevan) Gölü'ne, doğuda Hazar Denizi yakınları ile Urmiye Gölü'ne, güneyde Halep ve Musul'a, batıda ise Malatya'ya kadar genişletmiştir[35].

Batıda ilerlemesini sürdüren Sarduri, kuzey topraklarını da ihmal etmemiştir. Babası döneminde Urartu topraklarına katılan Diauehi ülkesine karşı harekete geçen Qulha (Kulha)'lıları cezalandırmak üzere sefere çıkmıştır[36]. Sarduri yapmış olduğu seferi şöyle ifade eder[37]:

... Qulha Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Huša Ülkesi'nin kralı Hahani'yi ve halk(ın)ı orada esir aldım, (onları) sürgün ettim ve benim ülkeme yerleştirdim...".

Klasik Çağ'daki Kolkhis'e lokalize edildiğini Qulha'nın ağır bir Urartu saldırısına uğradığı yazıttan anlaşılmaktadır. Huša ülkesi ise muhtemelen direnç gösterdiği için cezalandırılmış, kralları dahil olmak üzere hepsi Urartu ülkesinin içlerine sürgün edilmişlerdir[38]. Sarduri bu seferi izleyen yıllarda da Transkafkasya kavimlerine ve ülkelerine karşı seferlerine devam etmiştir. Abiliani[39], Eriahi[40] ülkeleri ile Etiu ülkesine Urartu kralı tarafından seferler düzenlenmiş ve ülkeler ele geçirilmiştir. Söz konusu ülkelerden büyük ganimetler elde edilmiştir[41].

---

[35] Belli, 1982: 139 vd.; Erzen, 1992: 32; Salvini, 2006: 1 vdd.; Ceylan, 2015: 488 vd.

[36] Diauehi ülkesinin yeniden ayaklanma girişimi sonucu seferlerin başladığı görüşünde olan bilim adamları da bulunmaktadır. Geniş bilgi için bak. Çilingiroğlu, 1997: 38.

[37] Marr-Orbeli, 1922: 48 vd.; Tseretheli, 1928: no. C; Sayce, 1929: no. 95; Melikişvili, 1960: no. 155C; Payne, 2006: 210.

[38] Qulha'nın lokalizasyonu için bilim adamları tarafından farklı bölgeler önerilmiştir. Önerilen yerler Artvin'in kuzeydoğusu, Aşağı Çoruh'a uzanan bölge ile Kars-Sarıkamış hattının kuzeyinde oldukça dağlık bir bölgedir. Konu hakkında geniş bilgi için bak. Diakonoff-Kashkai: 1981: 68 vd.; Salvini, 2006: 81.

[39] Ermenistan'daki Abelan bölgesine lokalize edilmektedir. Salvini, 2006: 81.

[40] Ermenistan'daki Leninakan bölgesine lokalize edilmektedir. Salvini, 2006: 81.

[41] Marr-Orbeli, 1922: 48 vd.; Tseretheli, 1928: no. C; Sayce, 1929: no. 95; Melikişvili, 1960: no. 155C; Payne, 2006: 210.

Sarduri'nin kuzey seferleri ile ilgili bize bilgi sunan Kuzeydoğu Anadolu'da iki yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlardan biri Taşköprü Yazıtı, diğeri ise Güzelhisar (Avnik) Yazıtı'dır. Sarduri, Çıldır Gölü'nün 2 km. batısında yer alan Taşköprü'de bulunan yazıtında şu ifadeler yer almaktadır[42]:

"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argišti oğlu Sarduri der ki: Terk edilmiş(?) Uhime Ülkesi'ni ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu Şehri'ni de ele geçirdim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim".

Urartu Krallığı'nın erken döneminden itibaren kuzeyden gelen göçebe kavimler Argišti döneminde devletin başını ciddi anlamda ağrıtmaya başlamışlardır. M.Ö. 774'de Argišti'nin Gökçe Göl çevresine yapmış olduğu seferde ilk defa karşımıza İskitler çıkmaktadır. Argišti kaya mezarı yazıtında sefer şöyle anlatılmaktadır[43]:

"... Tanrılar bana kulak verdiler. Etiuni ülkesine karşı Katarza ülkesini ele geçirdim ve İšqiqulu ülkesine kadar ilerledim. Oradan Biainili ülkesine erkek ve kadınlar götürdüm...".

İskitler'in bölgeye bulunduklarına dair bir başka yazıtta da bilgi verilmektedir. Arpaçay'ın sol kıyısında bulunan Kanlıca Yazıtı'nda Argišti'nin İskit ülkesine kadar ele geçirdiği yerler anlatılmaktadır[44].

Rusa'dan sonra Urartu tahtına çıkan Argišti II (M.Ö. 714-685)'in en önemli problemi Kimmerler'in başını çektiği göç dalgalarıdır. Argišti kuzey bölgelerini ele geçiren Kimmerlerin ilerleyişini durdurabilmek için kuzey seferine çıkmak zorunda kalmıştır. Urartu kralı M.Ö. 707 yılında yapılan savaşta Kimmerler tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Bu seferle ilgili bilgileri Asur kralının oğlu prens Sanherib'in (M.Ö. 704-

---

[42] Marr, 1919; Sayce, 1929: 100; Meşçaninov, 1931: 160-164; Friedrich, 1933: 37, no. 7; König, 1955-57: no. 108; Melikişvili, 1960: no. 159; Payne 2006: 239.

[43] Schulz, 1840: no. 6; Mordtmann, 1872: no. 35; Sayce, 1882: no. 43; Guyard, 1883: 520; Sayce, 1888: 19; Sayce, 1890: 129 vd.; Payne, 2006: 172.

[44] König, 1955-57: no. 88; Melikişvili, 1960: no. 133; Brosset-Kunik, 1863: 430; Mordtmann, 1872: no. 37; Alişan, 1881: 154; Sayce, 1882: no. 47; Sandalgian, 1900: no. 22; Meşçaninov, 1927: no. 16; Payne, 2006: 183.

661) babasına yazmış olduğu mektuptan öğrenmekteyiz[45]. Mektupta Sanherib Argišti'nin tıpkı babası Rusa gibi Kimmerler karşısında büyük bir yenilgiye uğradığını yazmaktadır. Bu yenilgiye rağmen Argišti Urartu tahtında 22 yıl daha hüküm sürmüştür. Rusa'nın ölümünden sonra başa geçen krallar Sarduri III ve Rusa III başta olmak üzere bir varlık gösterememişlerdir.

Urartulardan bahseden son kaynak Babil Kroniği'dir. M.Ö. 609'a tarihlenen bu kronikte "Urartu topraklarına kadar ilerlenmiş" olduğu ifade edilmektedir. Bu kaynağın dışında Eski Ahid'de kısa bir bilgi bulunmaktadır. Urartu'nun tamamen tarih sahnesinden silinmesi Med ve Lidya ülkeleri arasındaki Kızılırmak Barışı'ndan (M.Ö. 585) hemen önce olmalıdır. Urartu'nun yıkılışının kimler tarafından gerçekleştirildiği ve hangi tarihte olduğu bilinmemektedir. Bilim adamları iki temel görüş üzerinde durmaktadırlar. Birincisi Urartu yerleşmelerinde ve kalelerinde İskit savaş malzemelerinin bulunması nedeni ile Urartuların yıkılışında İskitlerin rol oynadığı tezidir. İkincisi ise Asur Devleti'nin yıkılışında önemli rol oynayan Medlerin Urartu Devleti'ni yıktığı tezidir[46].

Urartu Devleti'nin Ardahan ve Çıldır bölgesine egemen olduğuna dair hiçbir şüphe yoktur. Bölgede yaptığımız yüzey araştırmaları çok sayıda kale ve yerleşmenin varlığına işaret etmektedir. Gerek kaleler ve gerekse Urartu yazıtları bölge tarihini aydınlatacak niteliktedir. Belli, özellikle Senger Kalesi ve Darboğaz Barajı ile Taşköprü Kalesi'nin Sarduri II tarafından kurulduğunu ifade etmektedir[47]. Ancak bizim bölgede yaptığımız yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları sırasında elde ettiğimiz bilgiler ve bulgular söz konusu kalelerin kuruluşunun daha eski olduğu yönündedir. Kaleler Urartu döneminde yeniden inşa edilerek hizmet vermişlerdir.

Kimmer ve İskitlerin bölgemizde egemenlik kurdukları ise yukarıda kısaca ifade ettiğimiz gibi tarihi kayıtlardan bilinmektedir. Kimmer ve İskitlerin Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girdikleri bilinmektedir[48].

---

[45] Waterman, 1930-36: no. 197, 646; Tarhan, 1972: 102.

[46] Piotrovskii, 1959: 196 vd.; Burney-Lang, 1971: 172; van Loon, 1966: 25; Tarhan, 1972: 176 vdd.; Erzen, 1992: 40 vd.; Durmuş, 1993: 66; Ceylan, 1994: 214 vd.; Diakonoff, 1994: 115;

[47] Belli, 2007: 103.

[48] Durmuş, 1997: 281; Ceylan-Günaşdı, 2013: 119.

Bölgemizdeki Kimmer-İskit yer adlarının halen günümüzde var olduğu bilinmektedir. Ekip üyemiz *O. Özgül* tarafından yapılan araştırmalarda bu yer adları tespit edilmiştir[49]. Bu yer adlarından bazıları şunlardır: Kemere/Gemere, Satkabel/Sütoluk, Gogiye, Sakora, Sakabul/Yurtbaşı, Sakahazar ve Saka-Sakalar.

Sonuç olarak İlkçağ'da Gürcistan ve Ardahan-Kars Platosu ile birlikte Erzurum ve çevresi, insan yerleşimlerine ve büyük göçlere ev sahipliği yapmıştır. Verimli toprakları, otlakların bolluğu ve önemli geçitlerin varlığı bu coğrafyayı Anadolu ve Kafkaslar için değerli kılan unsurlar olmuştur. Böylesine önemli olan coğrafya M.Ö. IV. Binden başlayarak Karaz-Hurri-Transkafkas toplulukları- yerel beylikler, Uriadri-Nairi Konfederasyonları ve merkezi devlet olan Urartular için çok önemli bir bölge olmuştur. Urartular için daha çok kuzeye doğru yayılma ve sınırlarını güvence altında tutmak için stratejik açıdan önemli olan bu bölge M.Ö.8-7.asırdan itibaren Orta Asya'dan gelen Avrasyalı göçerler için bir giriş kapısı olmuştur. Kimmer ve İskit saldırıları karşısında politik bakımdan zayıf düşen bölgenin egemen güçleri Urartular'ın yıkılmasından sonra bir sükunet devri başlamıştır. Bu bakımdan siyasi otoriteden yoksun olarak var olmaya devam eden bölge toplulukları, İskender'in bölgeyi fethine kadar dağınık bir şekilde yaşamaya devam etmişlerdir.

Arkeolojik bakımdan çeşitli ve zengin bir yer olma özelliği taşıyan Güney Kafkasya'daki arkeolojik kanıtlar Erken Tunç Çağı'ndan itibaren insan toplulukların yoğun bir şekilde var olduğunu ortaya koymuştur. Bölgede yapılacak olan yüzey araştırmaları ve kazılar sayesinde, bu toplulukların yerleşim biçimleri ve kültürel ilişkileri detayları ile ortaya konulacaktır.

KAYNAKÇA

Alişan L. V. M. 1881	*Şirak Airarat*, Venedik.
1890	*Airarat*, Venedik.
Alpman A. 1981	"Hurriler", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 14/25, 283-313.
Arsebük, G.	*Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak*

[49] Özgül, 2015: 159 vd.

1974	*Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
1979	"Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler", *TTKong* 8, Ankara, 81-92.
Arutyunyan N. V. 1966	*Ctenie i interpretacija Urarskoj napdisi iz Garni, Patma Banasizakan Handes, Nr. 2.*
Azarpay G. 1968	*Urartian Arts and Artifacts. A Chronological Study*, Los Angeles
Barnett R. D. 1963	"The Urartian cemetery at Igdyr", *Anatolian Studies* XIII, 153-198
Belck W. 1901	"Forschungsreise in Klein-Asien", *VBGAEU* 33, 452-522.
Belli O. 1982	"Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisil*, İstanbul, 139-208.
2000	"Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular", (ed. O. Belli), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 371-379.
2007	"Erken Demir Çağı'nda Ani", *KARS 2. Kent Kurultayı Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz*, (Ed. O. Belli), 76-90.
Bingöl A. 2003	*En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Brosset M. F.- A. Kunik 1863	"Notice sur deux inscriptions cunéiformes, découvertes par M. Kästner dans I' Armenie Russe", *Bulletin de I' Academie imperiale des science de St. Petersbourg* 3/7, 428-435.
Burney C. A. 1958	"Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies* VIII, London, 157-209.
1966	"First Season of Excavation of the Urartian Citadel of

	Kayalıdere", *Anatolian Studies* 16, London, 55-111.
1972	"Urartian Irrigation Works", *Anatolian Studies* XXII, 179-186.
Burney C. A. - D. M. Lang 1971	*The Peoples of the Hills*, London.
Ceylan, A. 1994	*Eski Anadolu'da Devletlerarası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*,(Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
2001	"Erzurum Ovasında Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 26, Erzurum, 29-42.
2001	*Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum.
2002	"Yazılıtaş Horasan", *Çağlayan Aras*-I, Erzurum, 14-15.
2005	"The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age", *Anatolian Iron Ages* V, London, 21-29.
2015	*Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*, Erzurum.
2017 (Baskıda)	"Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular - Diauehi Kingdom and Urartian's in the Light of New Findings", *Doğu Anadolu'da Bir Uygarlık: Urartular Sempozyumu*, İstanbul.
Ceylan A. - Y. Günaşdı 2013	"Balkanlarda İskitler", *Uluslararası Balkanlar Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri*, Edirne, 113-139.
Ceylan, N. 2015	*Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Çilingiroğlu, A. 1994	*Urartu Tarihi*,İzmir.

1997	*Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*, İzmir.
Diakonoff, I. M. 1994	"Kimmerijcy i skify na drevnem vostoke. The Cimmerians and the Scythians in the ancient Near East", *Rossijskaja Archeologija* 1, 108-116.
Diakonoff I. M. - S. M. Kaskhai 1981	*Geographical Names According to Urartian Textes*,Wiesbaden.
Dinçol A. M. - B. Dinçol 1992	"Die Urartaische Inschrift aus Hanak (Kars)", *Fesischrift Sedat Alp*, Ankara, 109-117.
Durmuş İ. 1993	*İskitler (Sakalar)*, Ankara.
1997	"Anadolu'da Kimmerler ve İskitler". *Belleten (*LXI), Ankara, 273-286.
Dyson R. H. 1968	"The Archaeological Evıdence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateu", *CAH* II, 14-16.
Dzhaparidze O. M. 1964	"The Culture of Early Agrucultural Tribes in the Territory of Georgia", VII. *InternationalCongressof Anthropological and Ethnological Sciences*, Moscow, 2-9.
Erzen, A. 1992	*Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara.
Friedrich J. 1933	"Einführung ins Urartaeische", *MVAeG* XXXVII/3, 37 vd.
Guyard S. 1883	Inscriptions de Van. Les estampages de M. Deyrolle", *JA* VIII/2, 517-523.
Günaşdı, Y. 2016	"Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik", *TÜBA-AR* 19, Ankara, 113-136.
Japaridze, O. 2006	Kartveli eris etnogenezis sataveebtan (in Georgian)/ Georgia at its Pre-historic Origins (Summary) Tbilisi.
Kelly-	*The Early Trans-Caucasian Culture: Geographical*

Buccellatti M. 1974	*and Chronological Interaction*, (YayımlanmamışDoktoraTezi), Chicago.
Kleiss W.-H. Hauptman 1976	*Topographische Karte von Urartu*, Berlin.
Koşay H. Z. - K. Turfan 1959	"Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten* XXIII/91, Ankara, 349-413.
König F. W. 1955-57	*Handbuch Der Chaldischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*, Beiheft 8, Graz.
Lehmann - Haupt, C. F. 1928-1935	*Corpus Inscriptionum Chaldicarum* I-II, Leipzig.
Luckenbill D. D. 1968	*Ancient Records of Assyria and Babylonia* I-II, New York.
Mansel A. M. 1945	"Urartu Tarihi ve Medeniyeti", *Beşinci Üniversite Van Haftası*, 113-139.
Marr N. A. 1917	"Oblomki Delibabinskoy haldskoy Nadpisi", *ZVO* 24, 125-132.
1919	"Nadpis Sarduri II, sina Argiştiya v Das-Kerpi na haldirskom ozere", Zapiski kavkasskago muzeya B (I).
Marr N. A.-A. Orbeli 1922	*Arheologiçeskaya ekspeditsiya 1916 goda v Van, raskopki dvuh niş na Vanskoi Skale i nadpisi Sardura vtorogo iz ramskopok zapadnoi nişi*, St. Petersburg.
Melikişvili G. A. 1960	*Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova.
Memiş, E. 2007	*Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya.
Meşcaninov I. I. 1927	*Haldovedniye: Istorıa Drevnego Vana, Vekliçaya Drevneişiye Svedniya Zakavkaziye Sistema Pisma i Çteniye Klinopisnich Tekstov Haldov-upartov (Trudy Obşçest ve Obledovaniya i Izudceniya Azerbaydjana X)*, Bakü.

1931	"Nadpis Menui iz seL. Zivina", *DAN*, 69-73.
1933	"Haldskaya nadpis iz sel. Zivin", *IAN* 8(5), 407-412.
Meyer E. 1954	*Geschichte des Altertums*, Stutgart.
Mordtmann de A. A. D. 1872	"Entzifferung und Erklaerung der Armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend", *ZDMG* 26, 465-496 (no. 1-46).
Nikolskii M. V. 1893	"Klinoobrazniya nadpis Rusi I v Kelani Kirlani (Aluçalu) na Beregu Gokçi v Erivanskoy guberniyi", *Archaeologiçeskiye izvestiya i zametki* 1.
1896	*Klinoobrazniye nadpisi Zkavkazya* (*Materialı po Archeologiiy Kavkaza*5), Moskova.
Oganesjan, K. L. 1960	"Raskopi urartskogo goroda Erebuni", *Sovyetskaya Arheologiya* 3, 289-295.
1961	*Arin-berd I. Architektura Erebuni. Archeologiceskie raskopki v Armenii*, Erivan.
Özgül, O. 2011	*Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
2015	"Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları", *BELGÜ* 2, 159-179.
Palumbi G. 2003	"Red-Black Pottery: Eastern Anatolian and Transcaucasian Relationships around the Mid-Fourth Millennium BC.", *AncientNearEasternStudies* 40, 80-134.
Payne M. R. 2006	*Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.
Pehlivan M. 1984	*En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*,(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

1990	"Karaz ve Hurriler", *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi*I,Van, 168-176.
1991	*Daya (e) ni /Diau (e) hi*,Erzurum.
Piotrovskii B. B. 1959	*Urartu*, Moskova.
1962	"The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.", VI. *International Concress of Prehistori cand Proto historic Sciences*, Moscow, 7.
1967	*Urartu: The Kingdom of Van and its Art*, 38.
1969	*Urartu*, Geneva.
1969	Ancient Cıvılızations Londra
Piotrovskii, B. B.-K. Oganesjan 1962	"Die Ausgrabungen in Arin-Berd und Karmir-Blur, Armenien", *Trudy dvadzat' pjatogo mezdunarodnogo kongressa vostokovedov*,Moskova, 291-297.
Robert L. 1876	*Etude philologique sur les inscriptions cuneiformes de I'Armenie*,Paris.
Ryan C. W. 1960	*A Guide to the Known Minerals of Turkey*, Ankara.
Sagona . A. 2006	"Ortaçağ'dan Önce Kars", Beyaz Uykusuz Uzakta *Yapı Kredi Yayınları* (Çev; Şeyda Öztürk)
Sagona A. - P. Zimansky 2015	*Arkeolojik veriler Işığında Türkiyenin En Eski Kültürleri (M.Ö. 1.000.000-550)*, İstanbul.
Salvini M. 1967	*Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regno di Urartu*, Roma.
2006	*Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul.
2011	"Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", K. Köroğlu, E. Konyar (Ed.), *Urartu Doğuda Değişim*, İstanbul, 74-101.
Sandalgian J. 1900	*Les inscriptions cuneiformes Urartiques: transcrites avec une triple traduction interliruiaire en Armenien classique, en Latin et en Française, suivies d'un glossaire et d'une grammaire*, Venedik.
Saulcy F. J. C. 1853	*De, Voyage autour de la Mer Morte et dans les terres bibliques*, Paris.
Sayce A. H. 1882	"The Cuneiform Inscriptions of Van", *JRAS* 14, 377-732, (no. 1-57).
1888	"The Cuneiform Inscriptions of Van Part III", *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, London, 1-48.
1890	"The Great Inscription of Argistis on the Rock of Van", *Records of the Past* IV, 117-133.
1893	"The Cuneiform Inscriptions of Lake Van", *JRAS* 1/25, London, 1-39.
1894	"The Cuneiform Inscriptions of Van, part 5", *JRAS* XXVI, 691-732, (no. 80-85).
1929	"Some New Vannic Inscriptions", *JRAS*, 297-336, (no. 93-100).
Schulz F. E. 1840	"Memoire sur le lac de Van et ses environs par", *Journal Asiatique* 3/9, 257-323.
Sembastians M. V. 1910	*Ararat*.
Shanshashvili N.-G. Narimanishvili 2014	"Environment and Dwelling in the Early and Middle Bronze Ages South Caucasus", *Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, Tbilisi, 2014, 245-264.
Tarhan, M. T. 1972	*Eski Çağ'da Kimmerler Problemi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İ.Ü. Ed. Fakültesi.
1978	*M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
1984	*"Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehrinin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar"AST* Ankara 1984, 2, 179-205.
Tseretheli G. B. 1939	*The Urartean Monuments in the Georgian Museum Tbilissi*.
Tseretheli M. de 1928	*Die neuen haldischen Inschriften König Sardurs von Urartu (um. 750 v.Chr.) Ein Beitrag zur Entzifferung des Haldischen, (Sitzungsberichte der (Könglich)*

	Preussischen Akademie der Wissenschaft 18/5, Heidelburg.
Van Loon M. N. 1966	*Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul.
Waterman L. 1930-1936	*Royal Correspondance of the Assyrian Empire* I-IV, Ann Arbor.

მთელი ისტორიის განმავლობაში მტკვრისა და არაქსს შორის ტერიტორიაზე იქმნებოდა მრავალფეროვანი ბუნებრივი წარმონაქმნები, ზოგი ნახევარუდაბნოს, ზოგი სტეპის, ზოგიერთი ვაკეს და მთების სახით. ამ ტერიტორიას კავკასიის სამხრეთი კალთები ჰქვია[1]. თურქეთის ტერიტორიაზე მისი გაგრძელების ერთ-ერთი ნაწილი, რომელიც წარმოადგენს არდაჰანის მხარეს, ტოპოგრაფიულად მოიცავს ზღვის დონიდან 1800-2000 მ. სიმაღლის პლატოს და ვაკეს, ზღვის დონიდან 3200 მ. სიმაღლემდე მთებს და მათ შორის ჩამდინარე მდინარეებს. ამ მხარის ჩრდილო-აღმოსავლეთით თურქგიოზუს ტერიტორიაზე გადის თურქეთ-საქართველოს საზღვარი.

ბუნებრივი სიმდიდრეების მიხედვით, სამხრეთი კავკასია მდიდარი იყო კლიმატური, გარემო და განსაკუთრებით ჰიდრო რესურსებით, რამაც ანტიკური პერიოდიდან მოყოლებული ამ რეგიონში ადამიანების გამრავლებას შეუწყო ხელი. სამხრეთ კავკასიის გეოგრაფიული გარემო და ბიოსფერო განსაზღვრავს ადამიანის საცხოვრებელ პირობებს და მის გარემოსთან ადაპტაციას.

ადრეული ხანის ადამიანის ცხოვრებაში ბუნებრივი ფაქტორები მათი ცხოვრების წესს განსაზღვრავდნენ. მათ ხელი შეუწყვეს როგორც მომთაბარე, ასევე მიწათმოქმედი მოსახლეობის წარმოშობას. მიწათმოქმედნი, ძირითადად, ცხოვრობდნენ საცხოვრებლის მშენებლობისთვის, სათესად გამოსადეგ ტერიტორიაზე. ამ ტერიტორიის იქით არსებული სამყარო მათთვის უცხო და უცნობი იყო. განსხვავებული იყო მომთაბარეთა ცხოვრება. მათთვის ტერიტორიებს საზღვარი არ ჰქონდათ. ისინი იპყრობდნენ, ანადგურებდნენ და კვლავ ახალი დაპყრობებისთვის ემზადებოდნენ.

ჩვენს მოხსენებაში განხილული სამხრეთ კავკასიის ადრეული კულტურა, რომელიც მოქცეული არდაჰანი-ყარსი ჩილდირის ტერიტორიის ფარგლებში, მეტად მრავალფეროვანია. ჩვ.წ.-მდე მე-7 ათასწლეულში სამხრეთ კავკასიაში მარნეულის, მილის, ყარაბაღის და მუღანის ხეობებში გავრცელებული ე.წ. შულავერი-შომუს კულტურა, ყველაზე ადრეული სოფლის ტიპის ნასახლარს წარმოადგენს[2]. აქაური სახლის ტიპი ერთგვაროვანია და ძირითადად ტოტებით, ჯოხებით არის ნაშენი და ალიზით დახურული. მაშინდელი სოფლები სწორედ ასეთი გეგმის მიხედვით შენდებოდა. მრგვალი დაგეგმარების ტიპის სოფელი ბორცვზე შენდებოდა და სახლები სოფელს დამატებით თანამიმდევრულობას სძენდა. თითქმის ყველა სახლს შიგნით იატაკზე, მიწაში ამოთხრილი ოვალური სახის კერია ჰქონდა.

გვიანი ენეოლითური (ჩვ. წ-მდე 3500/3300-300) და ადრეული ბრინჯაოს (ჩვ. წ.-მდე 3250-1750) ხანის ერზურუმ-არდაჰან-ყარსის პლატოსა და აღმოსავლეთ ანატოლიის სხვა, ზღვის დონიდან მაღალ ტერიტორიებზე, ტრანსკავკასიური წარმოშობის ნახევრად მომთაბარე ხალხი ცხოვრობდა. გამოთქმული მოსაზრება, რომ ეს ხალხები ადრეული ბრინჯაოს მეორე ნახევრის ბოლოსთვის აღმოსავლეთ ანატოლიაში მეცხოველეობის განვითარებისთვის არსებული მწირი პოტენციალის გამო, ევფრატის დინებას გაჰყვნენ ამიკის პლატოს გავლით ჩრდილოეთ სირიასა და პალესტინამდე გავრცელდნენ. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით არსებობს მრავალი მოსაზრება[3]. აღსანიშნავია კელი-ბუკელატის მოსაზრება[4]. მისი თქმით, ადრეული კავკასიური კულტურა, კერმიკული კულტურის თავისებურებების გამო, მხოლოდ სირია-პალესტინის გარშემო არსებობდა, თუმცა ამგვარი კერამიკული კულტურის თავისებურებები აღმოსავლეთ ანატოლიაშიც არის მრავლად გავრცელებული[5]. მისი თავისებურება გამოიხატება იმაში, რომ გარე კედლები შავი, ხოლო შიდა კედლები წითელი ფერისაა.

ერზრუმის ახლოს სოფელ ქარაზ ჰუიუქში აღმოჩენილი კულტურა ხურიტების კულტურასთან დგას ახლოს და მეტად მნიშვნელოვანია. ზოგიერთი მეცნიერი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ჩვ.წ.-მდე მე-3 ათასწლეულის მეორე ნახე-

ვარში ასპარეზზე გამოსული ხურიტები აღმოსავლეთ ანატოლიის ნეოლითური და ენეოლითური კულტურის პატრონები არიან. სამეცნიერო სამყაროში გავრცელებულია მოსაზრება, რომ ჩვ.წ.-მდე მე-2 ათასწლეულში წინა აზიის სხვადასხვა ტერიტორიაზე მცხოვრები ხურიტების სამშობლო არის ტრანსკავკასია. შემდეგ, უკვე ჩვ.წ-მდე მე-3 ათასწლეულში სამხრეთისკენ გადასახლდნენ[6].

ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის მთაგორიანმა რელიეფმა და კავკასიასთან ერთიანობამ ამ რეგიონებში მცხოვრებ ნახევრად მომთაბარე ხალხებს საშუალება მისცა, რომ ჩვ.წ.-მდე მე-2 ათასწლეულიდან მოყოლებული შიდა და გარე პირობების გავლენით ახალი პოლიტიკური ერთეულები ჩამოეყალიბებინათ.

ჩვ.წ.-მდე XVIII ს-ის შემდეგ, „ჩვ. წ.-მდე XIII საუკუნეში ვანის ტბის გარშემო ჩამოყალიბებული „ურარტუს კონფედერაციაში" ასახულია სამხრეთელ ასურელთა საშიშროების წინააღმდეგ გაერთიანებული ხურიტული-ურარტული ხალხების „ფეოდალური სამთავროების" პოლიტიკურ-ეთნიკური და კულტურული ორგანიზაცია. აღნიშნული გაერთიანება, ასევე ეთნიკური საფუძვლის მქონე „ნაირის კონფედერაციასთან" ერთად შემდეგში საფუძველს უყრის „ურარტუს სახელმწიფოს"[7]. ძლიერი ასურეთის წინააღმდეგ გამოსულ ამ ფეოდალურ ერთობას ასურეთის მეფის თუქულთი ნინურთა I-ის (ჩვ.წ.-მდე 1244-1208) დროს ეწოდებოდა "ნაირის ქვეყნები". ურელი მეფე ტიგლათ ფილესერი I (ჩვ. წ.-ამდე 1115-1077) მეფობის პირველ წლებში საუბრობს ამ სამთავროების წინააღმდეგ ბრძოლასა და 23 მეფის დატყვევებაზე. ბრძოლა გაიმართა შუშის მხარეში, ბულანიკის ველზე, იონჯალისთან. აქ არის ასურეთის მეფის გამარჯვების აღსანიშნავად შესრულებული წარწერა. მასში საუბარია: **„თუმედან დიაენამდე დაპყრობილი ტერიტორიების და დიდ ზღვამდე მისვლის"** შესახებ[8].

სამეცნიერო ლიტერატურაში არ არის მინიშნებული, შედიოდა თუ არა არდაჰანის მხარე ნაირის ქვეყნის საზღვრებში. ეს არ ჩანს არც ასურულ ძეგლებში. ამ მხრეში ჩვენ მიერ ჩატარებულ იქნა ტერიტორიის ზედაპირის კვლევები, რის საფუძველზეც დავადგინეთ ადრეული რკინის

ხანის ნამოსახლარი. ჩილდირის რაიონში, სოფელ აღჯაყალადან 5 კმ. ჩრდილო-აღმოსავლეთი არის თოფიოლუს ნეკროპოლის ადრეული რკინის ხანის ნამოსახლარის ცენტრი[9]. მას გარდა, ყარსის მხარეში მდებარე ანისის ნაქალაქარსა და ციხეში აღმოჩნდა ადრეული რკინის ხანის პერიოდის ნაშთები[10]. ეჭვი არ არის, რომ რეგიონში ჩასატარებელი ახალი არქეოლოგიური ექსპედიციების დროს აღმოჩნდება ადრეული რკინის ხანის პერიოდის ნამოსახლარები.

ურარტუს მეფის არგიშტ პირველი მენუას ძის დროის წარწერებში დიაუხად წოდებული ქვეყანა, ასურულ წყაროებში ნახსენებ დიაენს ჰგავს. ორივე წყაროში მსგავსი სახელებით მოხსენიებული ქვეყნის საზღვარი ევფრატის სათავეებთან (დუმლუს მთები და მისი შემოგარენი) და ჭოროხი-კელკიტის აუზებს შორის მდებარეობდა. მეცნიერების აზრით, ერზინჯან-თერჯანს და თერჯან-ერზრუმს შორის მდებარე ტერიტორიაც ამ სახელმწიფოს საზღვრებშია განთავსებული[11]. მ. ფეჰლივანი, რომელიც განსხვავებულად მსჯელობს ერზინჯანის დიაენ-დიაუხის საზღვრებში მდებარეობის შესახებ, თვლის, რომ დიაუხის საზღვრები სარიყამიშსა და აშკალემდე მოდიოდა. იგი მიიჩნევს, რომ ამ ქვეყნის ყველაზე დიდი ტერიტორიის საზღვრები ჩრდილოეთში ჭოროხის აუზი, სამხრეთში ერზინჯან-ვარტოს შორის მდებარე ტერიტორია იყო[12]. ჩვენ ვეთანხმებით ამ მოსაზრებას და ვთვლით, რომ დიაოხის საზღვრები ვრცელდებოდა თერჯან-სარიყამიშს შორის ტერიტორიაზე[13]. თუ გავითვალისწინებთ სარიყამიშისა და არდაჰანის გეოგრაფიულ სიახლოვეს, ფაქტია, რომ ეს მხარეც დიაოხის შემადგენელი ნაწილი იყო.

შუა რკინის ხანის პერიოდში აღმოსავლეთ ანატოლიაში ძლიერი მტრის, ასურეთის წინააღმდეგ გამოიკვეთა ძალთა ძლიერი ერთობა. ცნობილია, რომ ურარტუ-ნაირის სამთავროების მცხოვრებნი წარმოადგენენ აღმოსავლეთი ანატოლიის ადრეული რკინის ხანის მოსახლეობას[14]. ეჭვს არ იწვევს ის, რომ ასურეთის წინააღმდეგ შექმნილი ერთობა სწორედ ამ სამთავროების ერთობას წარმოადგენს. ძლიერი სახელმწიფოს წინააღმდეგ ფეოდალური სისტემის უსუსურობა ყველაზე მნიშვნელოვან ფაქტორად იქცა ურარტუს

სახელმწიფოს ჩამოყალიბების საქმეში. სახელი ურარტუ დაარქვეს ასურელებმა. ეს სახელი და ბიბლიაში არსებული სახელი არარატი ერთი და იგივეა. იმის გამო, რომ წერისას ებრაულ ენაში ხმოვნები არ გამოიყენებოდა და მოგვიანებით ***„რრტ“***-ს დაემატა ხმოვნები, მისი ამოკითხვის სწორი ფორმა, ფაქტობრივად, დაუდგენელია. დღეისათვის გამოიყენება ასურელების მიერ დარქმეული სახელი „ურარტუ". ურარტუელები თავიანთ თავს ***„ბიაინილის“*** უწოდებდნენ[15].

ურარტუს სახელმწიფო ჩვენი რეგიონით დაინტერესდა მეფე **მენუას** (ჩვ.წ.-მდე 810-786) დროს. ურარტუს სამეფომ **იშფუინი-მენუას** ერთობლივი მეფობის დროს გააძლიერა ცენტრალური ხელისუფლება. ჩვენს რეგიონში შემორჩა მეფე მენუას დროის წარწერები: ერზრუმის მხარეში ფასინლერის რაიონში **ჰასანქალეს** წარწერა[16], ჰორასანის რაიონში **დელიბაბას**[17] და **იაზილტაშის**[18] წარწერები, სარიყამიშის მხარეში **სუნგუტაშის (ზივინის)**[19] წარწერები.

მეფე მენუას ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიით და კავკასიით დაინტერესება გამოწვეული იყო მხარის წიაღისეულით და მსხვილფეხა და წვრილფეხა პირუტყვის სიმრავლით. წიაღისეულიდან მიმზიდველი იყო ოქრო, ვერცხლი, სპილენძი და ქვამარილი[20].

ურარტუს სამეფოს ჩრდილოეთით ლაშქრობებს თუ გადავხედავთ, ვნახავთ, რომ მას ყველაზე ძლიერ წინააღმდეგობას პოლიტიკური გაერთიანება დიაუხი უწევდა. ურარტუს მეფე **მენუამ** (ჩვ. წ-მდე 810-786) ამ მხარეში თავდასხმები მოაწყო. ერზრუმის მხარის სოფელ იაზილითაშის წარწერაში მოთხრობილია მენუას ლაშქრობების შესახებ ამ მხარეში. მასში ნათქვამია[21]:

“ღვთაება ხალდიმ თავისი იარაღით გაილაშქრა ძლიერი სახელმწიფოს, დიაუხის წინააღმდეგ და დააჩოქა ის. ღვთაება ხალდი ძლიერია, ღვთაება ხალდის იარაღი ძლიერია. ღვთაება ხალდის ძალით იშფუინის ძე მენუა სალაშქროდ წავიდა. მას წინ მიუძღოდა ღვთაება ხალდი. მენუა ამბობს: ხელში ჩავიგდე დიაუხის ქვეყანა. სამეფო ქალაქი შაშილუ ბრძოლით ხელში ჩავიგდე, ქვეყანა დავაქციე, ციხეები გავანადგურე. შეშეტინელეს ქვეყანამდე, ქალაქ ზუამდე მივაღწიე. ქალაქი უტუჰა...მენუა ამბობს: ჩემს შესახვედრად

გამოვიდა დიაუხის მეფე უტუფურსინი, შემომეხვია ფეხებზე, თაყვანი მცა. მე ის შევიწყალე. ხარკის გადახდის პირობით სიცოცხლე შევუნარჩუნე. ოქრო და ვერცხლი მომცა. უკან დაბრუნებისას ტყვეები გავათავისუფლე. მენუა ამბობს: ... მათგან წამოვიყვანე ორი მეფე. ერთი ბალტულხის ქვეყნის და მეორე ჰალდირიულხის ქალაქის. იმ ქვეყნის გამაგრებული ციხეები ხელში ჩავიგდე. მენუა ამბობს: ვინც ამ წარწერას გაანადგურებს, ვინც დანაშაულს ჩაიდენს, ვინც სხვას გააკეთებინებს, ვინც განსხვავებულს იტყვის, მე გავაკეთეო – ღვთაება ხალდიმ, ღვთაება თეიშებამ, ღვთაება შივინიმ და ყველა ღვთაებამ მოუსწრაფოს მზის სინათლე”.

წარწერაში ჩანს, რომ დაპყრობილ იქნა დიაუხი, მისი დედაქალაქი შაშილუ, მეფე უტუფურსინი ხარკის საფასურად იქნა გათავისუფლებული. დიაუხი ვასალ სამეფოდ იქნა გადაქცეული[22].

ურარტუს მეფე მენუა ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიაში მდებარე თავის კიდევ ერთ წარწერაში საუბრობს დიაუხის დედაქალაქის შაშილუს ხელში ჩაგდების შესახებ. ყარსის მხარის სარიყამიშის რაიონში სოფ სუნგუთაშის წარწერაში ნათქვამია[23]: *„მენუა ამბობს: ხელში ჩავიგდე ქალაქი შაშილუ. ეს სტელა ჩემს მბრძანებელს ხალდის აღუმართე. ხალდის უდიდებულესობით მეფე მენუა, იშპუინის შვილი, მეფე ძლიერი, მეფე დიდი, არის ქალაქ თუშფას გმირი.*

მენუა ამბობს: ვინც ამ წარწერას გაანადგურებს, ვინც ჩაიდენს დანაშაულს ან ვინც დაფარავს, ღვთაება ხალდიმ, ღვთაება თიეშებამ (და ყველა) ღვთაებებმა მოუსწრაფონ მას მზის სინათლე... “

მენუას ჩრდილოური ლაშქრობას ასახავს კიდევ ერთი დელიბაბას (ველიბაბას) წარწერა[24]:

„ღვთაება ხალდის ძალით მენუამ, იშფუინის შვილმა ეს ციხე უნაკლოდ ააშენა. ღვთაება ხალდის უდიდებულესობით, მენუა, იშფუინის შვილი, მეფე ძლიერი, მეფე დიდი, არის ბიაინილის ქვეყნის მეფე და ქალაქ თუშფას გმირი“.

ურარტუს მეფე აღნიშნავს, რომ მან ააშენა ციხე იქ, სადაც წარწერაა განთავსებული[25]. ეს ციხე აშენებულ იქნა

თაჰირის უღელტეხილზე, იმ უღელტეხილებიდან ერთ-ერთზე, სადაც გაიარა მენუამ ჩრდილოეთის ლაშქრობის დროს. ციხემ დაიცვა ურარტუს ჯარები თავდასხმებისგან, როდესაც მოძრაობდნენ ჩრდილოეთით, იგივე ფუნქცია შეასრულა მან ლაშქრის უკან დაბრუნებისას. დელიბაბას ციხე აჩვენებს ურარტუს მეფის სტრატეგიულ სიბრძნეს. ჰასანკალეს წარწერიდან ვგებულობთ, რომ მენუამ მსგავსი ციხე ააშენა პასინლერში (ჰასანქალეში)[26]. ციხეები შენდებოდა სატრანზიტო ანუ (^{KUR}KA-SİE)-დ წოდებულ ქვეყნებში, რაც უფრო აძლიერებდა ურარტუს ქვეყანას[27].

არგიშტის მეფობის პერიოდი ურარტუსთვის ითვლება ოქროს ხანად. ქვეყნის საზღვრები სამხრეთით ერზინჯანს, ევფრატს და თოროსის მთებს, აღმოსავლეთით კასპიის ზღვის სიახლოვეს, სამხრეთ-აღმოსავლეთით ურმიის ტბას, ჩრდილოეთით სომხეთს და საქართველოს სწვდებოდა[28].

არგიშტის ინტერესების სფეროში შედიოდა მდინარე არაქსის ხეობა. მან ამ მხარის დასაქვემდებარებლად არაქსის ხეობა და სევანის ტბის რაიონები დალაშქრა. ურარტუს მეფემ არაქსის ხეობის ჩრდილოეთით, იღდირის და აღრის ზეგნების ეკონომიკური სიმდიდრეებით სარგებლობის მიზნით ამ ტერიტორიებზე ქალაქები დააარსა. მათ შორის ყველაზე მნიშვნელოვანნი არიან ერებუნი (არინ-ბერთი)[29] და არგიშტიჰინილი (არმავირი)[30]. ჩანს, რომ ერებუნი დაარსებულ იქნა, როგორც ურარტუს ქვეყნის კავკასიის გადაღმა სამხედრო და ადმინისტრაციული ცენტრი. რეგიონის წყლით მომარაგების მიზნით არაქსიდან გამოყვანილ იქნა არხები. სარწყავ მიწებზე გაშენდა ბაღები და ბოსტნები. მოუსავლიანი მიწები მოსავლიანად, საძოვრები სახნავ-სათესად იქცა[31].

ჩვენი მოხსენების თემა, რომელიც ეხება ჰანაკის რაიონის სოფელ ორთაქენთის წარწერას, ამ რეგიონში ურარტუს მეფის საქმიანობას უფრო თვალნათლივს ხდის. ***დინჩოლის*** მიერ გამოქვეყნებული ეს წარწერა ესე ჟღერს[32]:

„ღვთაება ხალდი თავისი იარაღით გამარჯვებების მოსაპოვებლად დაიძრა. მტრის ქვეყანა თარიუ ხელში ჩაიგდო და... და ხელში ჩაიგდო. (ისინი) არგიშტის წინაშე მიწაზე დაემხნენ. ღვთაება ხალდი ძლიერია. ... მინუას ძე არგიშტი

საბრძოლველად გაემართა. ღვთაება ხალდი წინ გაუძღვა. არგიშტი ამბობს: თარიუს ქვეყანა ხელში ჩავიგდე, ... მივაღწიე ჰუსას ქვეყანას და ბიას ქვეყანას და წაველი აშქალას ქვეყანაში. ღვთაება ხალდის ბრძანებით არგიშტი ამბობს: დიაუხის მეფე ჩემს წინაშე გამოჩნდა და (ხარკი) მომცა (?). ქალაქი აჰურია ... გარეთ გავაგდე ... ქალაქი ქუ [ ] უნი ... იქ 72.000 ნასუქი მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი, 7.000 ... 11... ზოგი დავხოცე და ზოგიც ცოცხლად თან წამოვიყვანე. 6 ციხე მიწასთან გავასწორე და 50 ქალაქი დავანგრიე. არგიშტი მენუას ძე, მეფე ძლიერი, ბიანინილის ქვეყნის მეფე, არის ქალაქ თუშფას გმირი. ვინც ამ სტელას გაანადგურებს, ღვთაება ხალდიმ და ღვთაება ქუერამ მოუსწრაფონ (მას) მზის სინათლე“.

ჰანაკის წარწერაში მეფე არგიშტი აღნიშნავს მის მიერ თარიუს ქვეყნის დაპყრობის შესახებ. შეგვიძლია მივუთითოთ, რომ არგიშტის ამ ლაშქრობის მთავარი მიზანი თარიუს დაპყრობა იყო. თარიუს გარდა წარწერაში საუბარია ჰუშას ქვეყნის, ბიას ქვეყნის და აშქალას ქვეყნის შესახებ. ურარტუელებს, დიაუხის ქვეყნის ფარგლებში შემავალი აჰურია და ... ქუ[ ]უნიც დაუპყრიათ. ამ ლაშქრობისას 72.000 მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი და სხვა ნადავლი, ჩაუგდიათ ხელში. ამ სხვა ნადავლის რაოდენობის ამოკითხვა ციფრებში შესაძლებელია, თუმცა ასოების ამოშლის გამო შეუძლებელია დასახელების დადგენა. არგიშტიმ, ჰანაკის წარწერის მიხედვით, ჩრდილოეთის ლაშქრობის დროს 6 ციხე და 50 ქალაქი ჩაიგდო ხელში, რომლებიც მიწასთან გაასწორა.

არსებობს მოსაზრება, რომ არგიშტის მიერ განხორციელებული ორი ჩრდილოური ლაშქრობის შემდეგ, მისი მეფობის მეცხრამეტე წელს მან კიდევ ერთხელ ილაშქრა დიაოხის წინააღმდეგ[33]. სამწუხაროდ, ურარტუს მეფის ამ ლაშქრობის შესახებ არავითარი მონაცემები არ არსებობს.

რეგიონის ისტორიის თვალსაზრისიდან გამომდინარე, ასევე საინტერესოა სარიყამიშის წარწერა. იგი შეიცავს ინფორმაციას მეფე არგიშტის ლაშქრობების შესახებ, ინფორმაციას ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიასა და ტრანსკავკასიაში. ამ მეტად დაზიანებული წარწერიდან ვგებუ-

ლობთ, რომ არგიშტიმ ქალაქი ქა[   ] აიღო. მისი გადაწვის და დანგრევის შემდეგ წამოიყვანა ტყვეები. სარიყამიშის წარწერაში წერია[34]:

„...ხელში ჩავიგდე ქალაქი ახურიანი და ქალაქ აშტუს (?) მიდამოები. ... ქერის საწყობი (?) მთელი (?) ქალაქ აშტუჰინისთვის ... ეტიუნის ქვეყანა (?) სრულიად ჩავიგდე ხელში. ძლიერი ჯარები მოვიდნენ ...არგიშტი ამბობს: ღვთაება ხალდის, ღვთაება ტეიშების, ღვთაება შივინის (და ყველა) ღვთაებებს შევევედრე. ღვთაებებმა ყური მიდ-გეს...უკუვაგდე. ქალაქ ქალ [   ] მდე ვდიე... იქ...ასი...20...ასი დავწვი. X ასი 50... ქალი. ღვთაება ხალდის სიდიადით არგიშტი მენუას შვილი არის ძლიერი მეფე, ბიაინილის ქვეყნის მეფე და ქალაქ თუშფას გმირი. არგიშტი ამბობს: ვინც ამ სტელას გაანადგურებს, ვინც დანაშაულს ჩაიდენს, ღვთაება ხალდიმ და ღვთაება ტეიშებამ და ღვთაება შივინიმ მოუსწრაფონ (მას) მზის სინათლე“.

მეფე არგიშტის შემდეგ სამეფო ტახტზე ავიდა მისი ვაჟი სარდურ II (ჩვ.წ-მდე 764-735). სარდურის დროს წინა აზიის ძლიერი სახელმწიფო ასურეთი დასუსტდა. დაიწყო შიდა არეულობები და ბრძოლა ტახტისთვის. ასე თავის სასარ-გებლოდ გამოიყენა სარდურიმ და ურარტუს ძლიერება ზენიტში აიყვანა. სარდურიმ ურარტუს საზღვრები გააფარ-თოვა ჩრდილოეთით აღმოსავლეთი შავი ზღვისპირეთის მთების სამხრეთ კალთებამდე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით სა-ქართველოს სამხრეთ საზღვრებამდე და სომხეთში გოქჩეს (სევანი) ტბამდე, აღმოსავლეთში კასპიის ზღვის მიმდებარე ტერიტორიებსა და ურმიის ტბამდე, სამხრეთში ალეპოსა და მოსულამდე, დასავლეთში კი მალათიამდე[35].

დასავლეთისკენ მიმავალი სარდურმა არ დაივიწყა თავის ჩრდილოური მიწებიც. თავისი მამის დროს ურარტუს შემო-ერთებული დიაუხის წინააღმდეგ გამოლაშქრებული კულხას (კულხა) დასასჯელად სალაშქროდ გაემართა[36]. სარდური ასე აღწერს თავის ლაშქრობას[37]:

„...კულხას ქვეყნის წინააღმდეგ სალაშქროდ გავემართე. ღვთაება ხალდის დიდებულებით იქ ტყვედ ავიყვანე ჰუშას ქვეყნის მეფე ჰაჰანი და მისი ხალხი, (ისინი) გადავასახლე და ჩავასახლე ჩემს ქვეყანაში...“.

წარწერიდან ჩანს, რომ კულხამ, ლოკალიზებით კლასი-კური პერიოდის კოლხეთმა, განიცადა ურარტუს თავდასხმა. სავარაუდოა, რომ ჰუშას ქვეყანა დაისაჯა წინააღმდეგობის გაწევის გამო და მეფის ჩათვლით მთელი მისი მოსახლეობა ურარტუში გადაასახლეს[38]. სარდური, ამ ლაშქრობის შემდეგ აგრძელებდა თავდასხმებს ტრანსკავკასიელი ხალხების და ქვეყნების წინააღმდეგ. მან ილაშქრა აბლიანის[39], ერიახის[40] და ეტიუს ქვეყნების წინააღმდეგ და დაიპყრო ისინი. ამ ქვეყნებიდან წამოიღო დიდი რაოდენობის ნადავლი[41].

სარდურის ჩრდილოურ ლაშქრობებთან დაკავშირებით ინფორმაციას გვაძლევს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიაში არსებული ორი წარწერა. ერთია არის თაშქოფრუს, ხოლო მეორე გუზელჰისარის (ავნიქის) წაწერა. სარდური, ჩილ-დირის ტბიდან 2 კმ. დასავლეთით მდებარე თაშქოფრუს წარწერაში გვამცნობს[42]:

„ღვთაება ხალდის სიდიადით, არგიშტის ძე სარდური ამბობს: „მიტოვებული (?) უჰიმეს ქვეყნის ხელში ჩაგდებისას, ამ ლაშქრობიდან უკან დაბრუნებისას, ასევე, ხელში ჩავიგდე ქალაქი მაქალთუ. ბიაინილის ქვეყანაში გადმოვასახლე მამაკაცები და ქალები“.

ურარტუს სამეფოს ადრეული პერიოდიდან მოყოლებული ჩრდილოეთიდან წამოსული მომთაბარე ტომები არგიშტის პერიოდშიც დიდი თავსატეხი იყო ქვეყნისთვის. ჩვ. წ.-მდე 774 წ. არგიშტის მიერ გოქჩის ტბის მიდამოებში ჩატარებული სამხედრო ექსპედიციის დროს პირველად ვგებულობთ ინ-ფორმაციას სკვითების შესახებ. არგიშტი, კლდოვანი სასაფ-ლაოს წაწერაში ამ ლაშქრობას ასე აღწერს[43]:

„... ღმერთებმა ყური მიდგეს. ეთიუნის ქვეყნის წინააღმდეგ ქათარზას ქვეყანა ხელში ჩავიგდე და იშქი-ქულუს ქვეყნამდე მივაღწიე. აქედან ბიაინილის ქვეყანაში მამაკაცები და ქალები წავიყვანე...“.

ამ რეგიონში სკვითების არსებობის შესახებ ინფორ-მაცია სხვა წარწერაში არის. მდინარე არფაჩაის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე ქანლიჯას წარწერაში აღწერილია არგიშტის მიერ სკვითების ქვეყნამდე დაპყრობილი ადგი-ლები[44].

რუსას შემდეგ ურარტუს ტახტზე ასულ არგიშტი II-სთვის (ძვ.წ.-მდე 714-685) ყველაზე დიდი პრობლემა გახდა კიმერიელთა გადმოსახლებები. არგიშტი იმისათვის, რომ შეეჩერებინა კიმერიელთა შემოსევები, რომელთაც ხელში ჩაიგდეს მისი ქვეყნის ჩრდილოეთის მიწები, იძულებული გახდა, ჩრდილოეთის მიმართულებით ლაშქრობები მოეწყო. ურატუს მეფე ძვ.წ.-მდე 707 წელს დამარცხდა კიმერიელთა წინააღმდეგ მოწყობილ ლაშქრობაში. ეს ინფორმაცია არსებობს ასურეთის მეფის შვილის პრინც სანჰერიბის (ძვ.წ.-მდე 704-661) მამისადმი გაგზავნილ წერილში[45]. თავის წერილში სანჰერიბი, თავისი მამის რუსას მსგავსად, არგიშტის კიმერიელებთან დამარცხების შესახებ წერს. ამ დამარცხების მიუხედავად, არგიშტი ურარტუს სამეფო ტახტზე კიდევ 22 წელი დარჩა. რუსას სიკვდილის შემდეგ ტახტზე ასული მეფეები სარდურ III და რუსა III არ იყვნენ აქტიურები.

ურარტუელთა შესახებ ბოლო ინფორმაცია შემონახულია „ბაბილონის ქრონიკაში". ამ ქრონიკაში, რომელიც თაროღდება ძვ.წ.-მდე 609 წლით, ნახსენებია ფრაზა „ურარტუს საზღვრებამდე მივიდა". ამ წყაროს გარდა ძველ აღთქმაშიც არის მოკლე ინფორმაცია. ურარტუელთა ისტორიის ასპარეზიდან გაქრობა უნდა მომხდარიყო მიდიელთა და ლიდიელთა შორის ქიზილირმაქის ხელშეკრულებამდე ძალიან ახლო პერიოდში (ძვ.წ-მდე 585). უცნობია, თუ ვინ გაანადგურა ურარტუ და რომელ წელს. მეცნიერებს ამ საკითხთან დაკავშირებით ორი ძირითადი მოსაზრება აქვთ. ერთი, რომ ურარტუს ტერიტორიასა და ურარტუელთა ციხეებში აღმოჩენილი სკვითების საბრძოლო იარაღები მიუთითებენ სკვითების მიერ ურარტუს დაქცევაში სკვითების როლზე. ხოლო მეორე ვერსია, ასურეთის სახელმწიფოს გამანადგურებელი მიდიელების მიერ ურარტუს განადგურება[46].

უეჭველია, რომ ურატუელების ძალაუფლება ვრცელდებოდა არდაჰანსა და ჩილდირის მხარეზეც. ჩვენ მიერ ჩატარებული საველე სამუშაოების დროს ნანახი ციხეები და ნამოსახლარები ამ მოსაზრებას ადასტურებენ. როგორც ციხეები, ასევე წარწერები ნათელს ჰფენენ რეგიონის ისტორიას. ჩანს, რომ სენგერის ციხე, დარბოღაზის კაშხალი და თაშქოფრუს ციხე სარდურ II-ის გაკეთებულია[47]. თუმცა ჩვენ მიერ ჩატარებული საველე და არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგები იქითკენ იხრება, რომ შესაძლოა, ეს ციხეები უფრო ადრეც იყოს აგებული. ციხეები ურარტუს დროს ხელახლაა გაკეთებული და გამოყენებული.

კიმერიელების და სკვითების ძალაუფლების გავრცელება ჩვენს რეგიონზე ცნობილია ჩვენ მიერ ზემოთ მოკლედ მითითებული ისტორიული წყაროებიდან. ცნობილია, რომ კიმერიელები და სკვითები კავკასიიდან გადმოვიდნენ ანატოლიაში[48]. დღემდე არის შემორჩენილი სკვითურ-კიმერიული ტოპონიმები ჩვენს რეგიონში. ეს ტოპონიმები დააფიქსირა ჩვენი სამუშაო ჯგუფის წევრმა ო. ოზგულმა[49]. მაგალითისთვის: ქემერე/გემერე, სათქაბელ/სუთოლუქ, გოგიე, საკორა, საქაბულ/ქურთბაში, საქაჰაზარ და საქა-საქალარ.

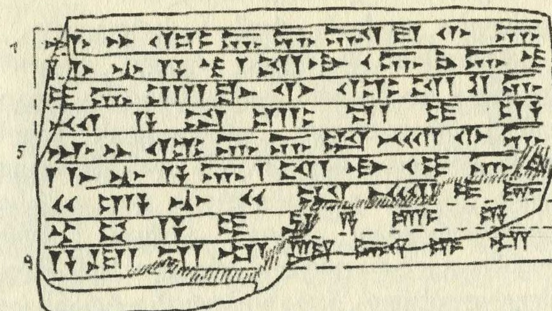
საბოლოოდ შეიძლება ითქვას, რომ საქართველო, არდაჰან-ყარსის და ერზრუმის მხარეები ძველი ისტორიის პერიოდში წარმოადგენდა ადამიანთა საცხოვრებელ ადგილს და ამ ტერიტორიებზე მრავალჯერ განიცადეს ხალხთა მიგრაცია. ნაყოფიერმა მიწებმა, საძოვრებმა და მნიშვნელოვანმა უღელტეხილებმა ეს მხარე ანატოლიის და კავკასიისთვის ღირებულ ტერიტორიებად აქციეს. აქედან გამომდინარე, ეს მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული არეალი ძვ.წ.-მდე IV ათასწლეულიდან მოყოლებული ქარაზი-პურიტი-ტრანსკავკასიელი ხალხების, ადგილობრივი სამთავროების, ურიადრი-ნაირის კონფედერაციის და ურარტუსთვის მნიშვნელოვან რეგიონად იქცა. ეს მხარე მნიშვნელოვანი იყო ურარტუელებისთვის ჩრდილოეთისკენ უფრო მეტად გაფართოებისა და საზღვრების უსაფრთხოების უზრუნველყოფისთვის. ძმელიც უკვე ძვ.წ-მდე მე-8-7 საუკუნეებში იქცა გადმოსასვლელად შუა აზიიდან წამოსული ევრაზიელი ხალხებისთვის. ურარტუს დაცემის შემდეგ ადგილობრივმა დომინანტმა, მაგრამ სუსტმა პოლიტიკურმა გაერთიანებებმა კიმერიელთა და სკვითთა თავდასხმებს წინააღმდეგობა ვერ გაუწიეს და რეგიონში მშვიდობა დამკვიდრდა. ამ მხრივ რეგიონში აღარ არსებობდა პოლიტიკური ავტორიტეტული გაერთიანება და ადგილობრივი მოსახლეობა ალექსანდრე

მაკედონელის მიერ რეგიონის დაპყრობამდე დაქსაქსულ მდგომარეობაში ცხოვრობდა.

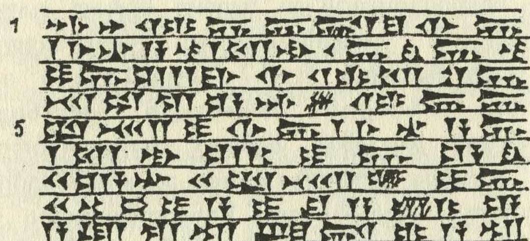
სამხრეთ კავკასიის მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მონაცემები ადასტურებენ, რომ ადრეული ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული ამ რეგიონში მრავლად ცხოვრობდნენ. შემდეგი საველე სამუშაოების და არქეოლოგიური გათხრები საშუალებას მოგვცემენ, გავარკვიოთ მათი საცხოვრისის ტიპები, ცხოვრების წესები და კულტურული ურთიერთობების დეტალები.

EKLER

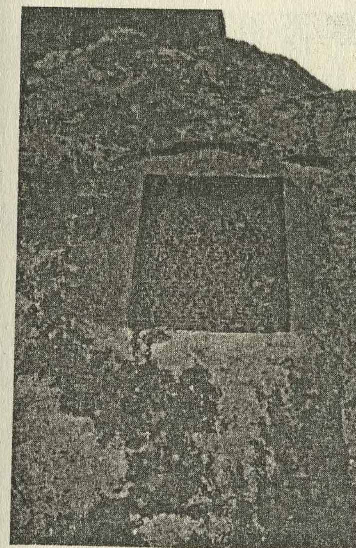
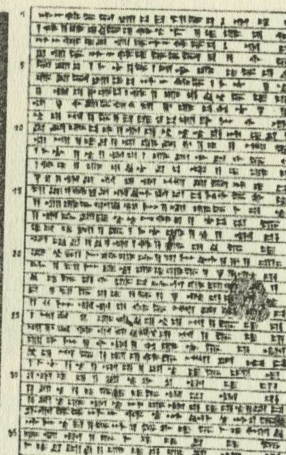
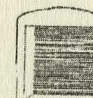
დანართები

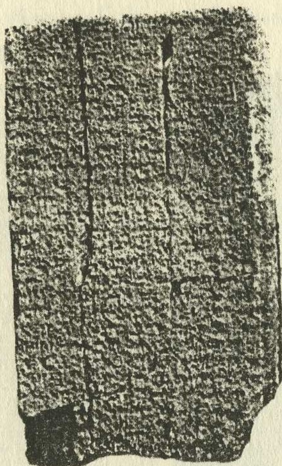
Hasankale Yazıtı
ჰასანქალეს წარწერა

Delibaba Yazıtı
დელიბაბას წარწერა

Yazılıtaş Yazıtı
იაზილითაშის წარწერა

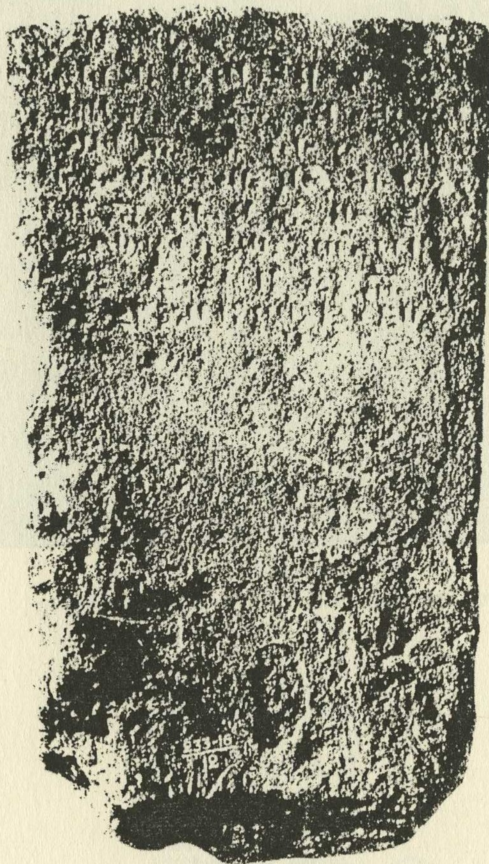

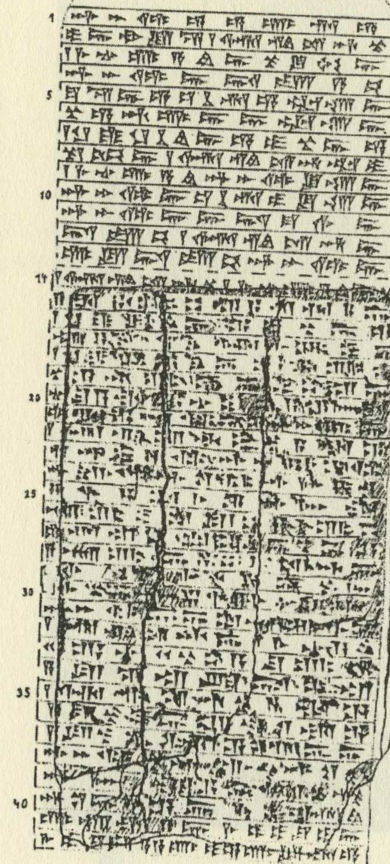

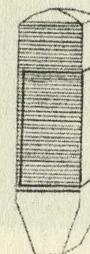
Süngütaş (Zivin) Yazıtı
სუნგულთაშის (ზივინი) წაწერა

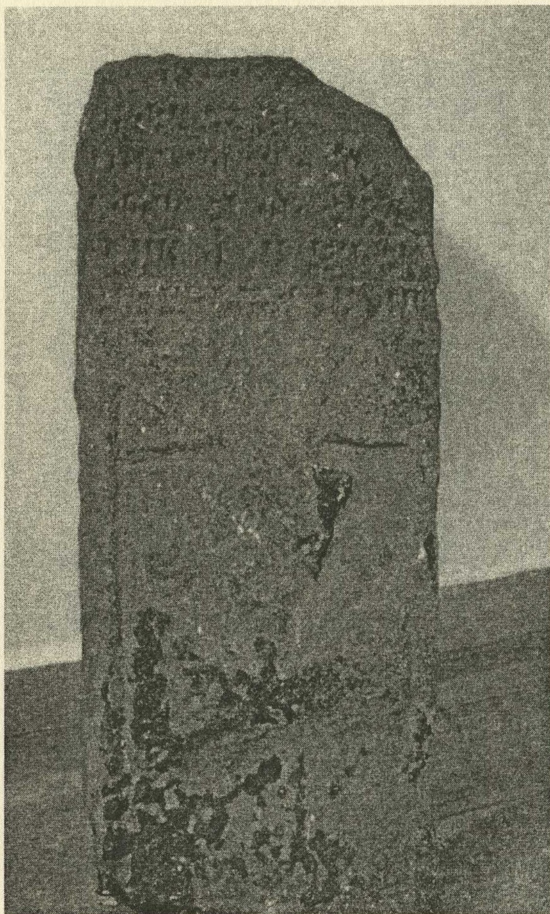
Ortakent (Hanak) Yazıtı
ორთაქენთის (ჰანაქი) წარწერა

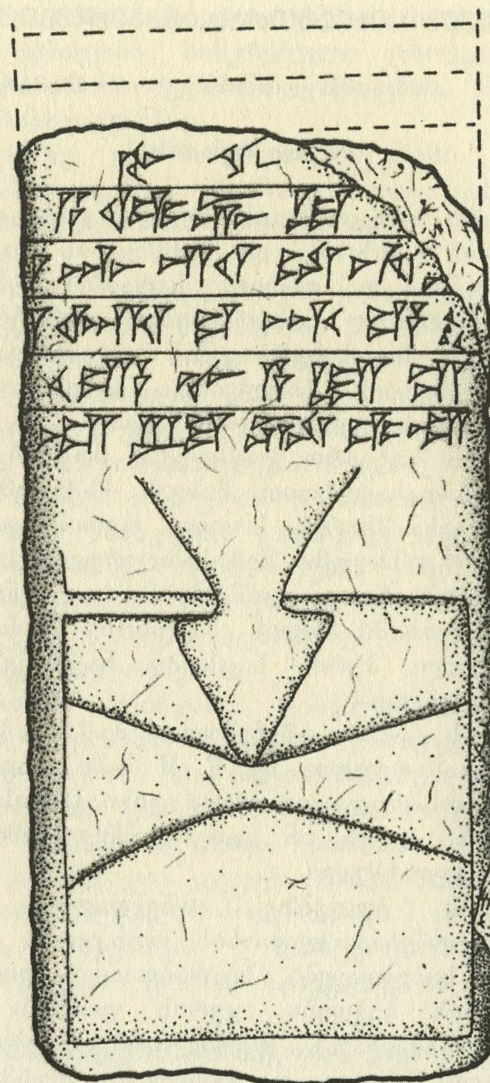

Sarıkamış Yazıtı
სარიყამიშის წარწერა

Güzelhisar (Avnik) Yazıtı
გუზელჰისარის (ავნიქი) წარწერა